

Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

«ἐξ αἰτίων δικαίων τε καὶ νομίμων»
(*ex justis et legitimis causis*).
Ἡ *utilitas* ως δικαιολογητική αρχή
της πολιτικής πράξης

Εισαγωγικά

Στο πλαίσιο της απολυταρχικής διακυβέρνησης του Διοκλητιανού, όπου η εξουσία έχει συγκεντρωτικό χαρακτήρα οι δε νόμοι αποτελούν εγγύηση για την ασφάλεια και την σταθερότητα της ρωμαϊκής πολιτείας, του κοινού των ρωμαίων, η διευρυμένη έννοια της *utilitas publica*, του δημοσίου συμφέροντος που κατακλύζει στο διάστημα των αιώνων που ακολουθούν τη νομοθεσία, σκοπό έχει να συμπεριλάβει όλες τις πτυχές ή τις αναγκαιότητες της κρατικής παρέμβασης και να ενισχύσει τη βούληση του νόμου για ισχύ. Η ιδεολογία της εξουσίας, η οποία προβλήθηκε από τον Διοκλητιανό, είχε ως αποτέλεσμα την εξυπηρέτηση αφενός μεν του κρατικού μηχανισμού από μία αυστηρά διαρθρωμένη και πολύκλαδη υπαλληλική ιεραρχία, πολιτική και στρατιωτική, κεντρική και επαρχιακή, εξαρτημένη από τον αυτοκράτορα, αφετέρου δε την κρατική παρέμβαση σε διάφορους τομείς κυρίως δε στο θρησκευτικό, δημοσιονομικό και νομοθετικό τομέα. Ωστόσο η αναφορά της *utilitas publica*¹ ως αιτίας κρατικής παρέμβασης εντοπίζεται κατ' αρχάς σε διατάξεις των Σεβήρων, συνδέεται δε με τα συμφέροντα του *fiskus*. Η απολυτότητα επομένως των Σεβήρων και η επακόλουθη μετακλασική

1. C. 2. 12. 7· 10. 42. 2· 10. 68. 1· 4. 62. 1· 1. 50. 1· P. Oxy. 1409 (278 n. Chr): ... δη-
μοσία τε πᾶσιν καὶ ἰδίᾳ ἐκάστῳ συμφέρον ...

αλλαγή της έννοιας του κράτους από αφηρημένη έννοια της κυριαρχικής εξουσίας του ρωμαϊκού λαού στην έννοια της εδαφικής κυριαρχίας ή στην έννοια της αυτοκρατορίας επί Διοκλητιανού αποτελούν αποφασιστικούς παράγοντες για την εννοιολογική προσέγγιση του δημοσίου συμφέροντος.

Επί Διοκλητιανού και επί της Τετραρχίας ειδικότερα η αρχή της *utilitas publica* γίνεται προπομπός του αυτοκρατορικού προγράμματος η δε επαναλαμβανόμενη αναφορά της στα αυτοκρατορικά νομίσματα από τον Διοκλητιανό έως και τον Κωνσταντίνο² αλλά και σε *rescripta* του Διοκλητιανού³ αποδεικνύει την ύψιστη σημασία του όρου. Εφεξής, κατά την περίοδο δηλ. της Δεσποτείας, η *utilitas publica* θα αποτελέσει τη δικαιολογητική βάση για τη λήψη συγκεκριμένων δημοσιονομικών μέτρων⁴, αλλά και για την έκδοση νόμων: ... ὅτι τῆς χρείας αἰεὶ καλοῦσης συμφώνους τοῖς πράγμασι τιθέναι νόμους ἀναγκαζόμεθα ...⁵. Ειδικότερα δε από τα μέσα του 4ου μ.Χ. αιώνα, προκειμένου οι αυτοκράτορες να αιτιολογήσουν αποφάσεις που αφορούν στα δημόσια συμφέροντα, όπως την πρόληψη κινδύνων, τον εφοδιασμό σιτηρών ή τα δημοσιονομικά συμφέροντα, οι αναφορές στην *utilitas publica* πληθαίνουν⁶.

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί η χρήση της έννοιας της *utilitas* ως σκοπιμότητας στην εφαρμογή του ιδιωτικού και του δημοσίου δικαίου, ως γενεσιουργού δηλ. αιτίας (*causa*) του κρατικού παρεμβατισμού κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας. Στο πλαίσιο αυτό *causa* στο ρωμαϊκό δίκαιο σήμαινε τα πραγματικά περιστατικά⁷. Σήμαινε επίσης μία νομικά σημαντική αιτία, ένα γεγονός ή πραγματικό μέσω του οποίου προ-

2. A. Steinwenter, «Utilitas publica-utilitas singulorum», *Sonderdruck aus der Festschrift P. Koschaker*, (1939) Weimar, (στο εξής, Steinwenter), 93 σημ. 58· M. Bernhart, *Handbuch der Münzkunde d. Röm. Kaiserzeit*, Halle 1926, 261.

3. C. 3. 3. 4· 12. 62. 3· πρβλ. 10. 50. 1.

4. Βλ. σχετ. Steinwenter, 93-96.

5. N. 60, 325, 18-20 (537)· πρβλ. D. 1. 4. 2: ... κατά την έκδοση νέων διατάξεων πρέπει να είναι προφανής η χρησιμότητα ώστε να γίνεται παρέκβαση από νόμο ο οποίος επί μακρόν θεωρήθηκε δίκαιος ...

6. C. 2. 12. 7· 10. 42. 2· 10. 68. 1· 4. 62. 1· 1. 50. 1· P. Oxy. 1409 (278 n. Chr): ... δημοσία τε πᾶσιν καὶ ἰδίᾳ ἐκάστῳ συμφέρον ...

7. Στα πραγματικά περιστατικά αναφέρονται μεταξύ άλλων οι διατάξεις Gai Institutionum comm. IV (FIRA II 3-) (Gai Inst.) I 138: ... *Il qui in causa mancipii sunt* ...· D. 1. 8. 6 pr.: ... *alioquin aedificio dilapso quasi iure postliminii revertitur locus in pristinam causam* ...· D. 4. 5. 3. 1: ... *cum emancipari nemo possit nisi in imaginariam servilem causam deductus* ...· D. 18. 1. 67: ... *Alienatio cum fit, cum sua causa* (παρακολουθήματα) *dominium ad alium transferimus* ...· D. 50. 16. 23: ... *rei appellatione et causae et iura continentur* ...· D. 8. 2. 20: ... *per causam tigni possideo habendi consuetudinem* *Piae Causae* C. 1. 2. 19 είναι δωρεές οι οποίες γίνονται για ευσεβείς αιτίες (σύνολο περιουσίας αφιερωμένο στην εξυπηρέτηση ορισμένου διαρκούς σκοπού) (R. Leonhard, «Causa», RE III (2) 1899 1809 1810).

καλείτο η γένεση, η συνέχιση μίας κατάστασης πραγμάτων ή και ενός γεγονότος⁸. *Causa* επομένως είναι το γεγονός, το οποίο δικαιολογεί ή δικαιώνει μία κατάσταση⁹. Ο Κικέρων μάλιστα θέτει το ερώτημα, εάν κάθε γεγονός οφείλει να αναχθεί σε *causa*¹⁰, τον απασχολεί η *causa* μίας ανθρωποκτονίας¹¹ και η *causa* για την λήψη ενός χρηματικού ποσού¹².

Διάκριση ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου

Η *utilitas*, ως γενεσιουργός αιτία, ως *causa* του κρατικού παρεμβατισμού εντοπίζεται στο πλαίσιο της διάκρισης του ιδιωτικού από το δημόσιο δίκαιο κατά πρώτον στον Κικέρωνα, ο οποίος και θέτει το ερώτημα, εάν το δίκαιο αφορά τα συμφέροντα της πολιτείας ή κάθε ατόμου ξεχωριστά¹³. Η παραπάνω εννοιολογική διάκριση της δικαιοκής τάξης σε δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο υιοθετήθηκε στη συνέχεια και από τον Ουλπιανό¹⁴. Έκτοτε το *ius privatum* εντασσόμενο στο κρατικό ως δεσμευτικό δίκαιο πλέον ρυθμίζει τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και έχει ως αντικείμενο τα συμφέροντα τους¹⁵. Στο δίκαιο αυτό υπάγονται οι κανόνες που ρυθμίζουν την προσωπική κατάσταση, τους τρόπους κτήσης απώλειας και μεταβίβασης της κυριότητας, τον τύπο και τα αποτελέσματα των ενοχικών σχέσεων μεταξύ των προσώπων, καθώς και την κληρονομική διαδοχή. Αντιθέτως το *ius publicum* ρυθμίζει τις σχέσεις των ανθρώπων ως μελών της πολιτείας, αποβλέπει δε στο κοινό

8. D. 41. 2. 3. 4: ... *Ex plurimis causis possidere eandem rem possumus ... pro emptore et pro herede possideo: nec enim sicut dominium non potest nisi ex una causa contingere, ita et possidere ex una dumtaxat causa possumus ...*

9. Cic. Leg. II 48: ... *heredum causa iustissima est ...*

10. W. Armstead Falconer, Cicero, *De Divinatione* with an english translation, Cambridge-Massachusetts, 1964, (Cic. Div.) II 61: ... *Nihil enim fieri sine causa potest ...*: H. Rackham, Cicero, *De Fato* with an english translation, Cambridge-Massachusetts 1960, (Cic. Fat.), 34.

11. J. H. Freese, Cicero, *Pro Sexto Roscio Amerino* with an english translation, Cambridge-Massachusetts 1961, (Cic. S.Rosc.), 61.

12. J. H. Freese, Cicero, *Pro Quinto Roscio Comoedo* with an english translation, Cambridge-Massachusetts 1961 (Cic. Q.Rosc.), 40. (R. Willvonseder, «Causa», *Neue Pauly* 2 (1997), 1041-1042).

13. G. Peterson, M. Tulli Ciceronis *Orationes, Divinatio in Q Caecilium*, Oxford 1911, (Cic. Div.Caec.), 5. 18: βλ. σχετ. M. Kaser, *Das römische Privatrecht I*, München 1971, (στο εξής, Kaser, RPR I), 197 σημ. 33.

14. Ulp. Inst. D. 1. 1. 1. 2=Inst. 1. 1. 4: ... *publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem; sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim ...* (Kaser, RPR I, 197 σημ. 34).

15. D. 1. 1. 11: ... *Jus pluribus modis dicitur: uno modo, cum id quod semper aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale. Altero modo, quod omnibus aut pluribus in quaque civitate utile est, ut est ius civile.*

συμφέρον των πολιτών. Η παραπάνω εννοιολογική διάκριση της δικαιοδικής έννομης τάξης σε δημόσιο και ιδιωτικό δίκαιο εν περιλήψει και με ελαφρά απόκλιση περιελήφθη και στις Εισηγήσεις του Ιουστινιανού¹⁶: *Huius studii duae sunt positiones, publicum et privatum. Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem (pertinet Inst.): sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim*. Παράλληλα στο νομοθετικό του έργο παρεισφρύουν άμεσες ή έμεσες αναφορές, στη διάκριση δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου¹⁷, στη διάκριση δημοσίου, δηλ. της πολιτείας¹⁸ και ιδιωτικού, δηλ. των ιδιωτών συμφέροντος¹⁹, στην *super rerum communium utilitatem*²⁰, στην ωφέλεια²¹, ευημερία²², και ευδαιμονία²³ των υπηκόων²⁴. Η απαρχή ωστόσο των δύο *positiones studii* ανιχνεύεται στις αρχαιοελληνικές αντιλήψεις ειδικότερα δε στο ελληνικό δίκαιο απαντά δε στον Δημοσθένη (384-322 π.Χ.)²⁵ και

16. *Inst.* 1. 1. 4: Για τη μελέτη του δικαίου υπάρχουν δύο αντικείμενα, το δημόσιο και το ιδιωτικό· δημόσιο μεν δίκαιο είναι αυτό που αναφέρεται στο καθεστώς της ρωμαϊκής πολιτείας ιδιωτικό δε αυτό που αφορά στην ωφέλεια (συμφέρον) των ιδιωτών.

17. *Inst.* 1. 8. 2: ... *expedit enim rei publicae ne quis male re sua utatur* ... (διότι συμφέρει την πολιτεία να μη μεταχειρίζεται κάποιος κακώς πράγμα δικό του).

18. *N.* 45 *ep.*: ... ή σή ύπεροχή τὸ τῇ πολιτείᾳ συμφέρον μνηστεύουσα ... διεσπύδασται ὅποσα τὴν ἡμετέραν ὠφελεῖ πολιτείαν ... Στη διάταξη *N.* 7. 2. 1: ... εἵπου τις κοινωφελής ἐστι καὶ πρὸς λυσιτέλειαν τῆς πολιτείας βλέπουσα χρεία ... οι έννοιες του κοινωφελούς και της λυσιτέλειας αποτελούν κίνητρο για την απαλλοτρίωση εκκλησιαστικής περιουσίας από το κράτος.

19. *Βλ.* *N.* 17. 1: ... ὥσπερ γάρ τοῖς ἰδιώταις ἀδικουμένοις βοηθοῦμεν, οὕτω καὶ τὸ δημόσιον ἀνεπηρέαστον μένειν βουλόμεθα *sollicitat'* *N.* 161 *ep.*: ... ὅση τις ἡμῖν ἐστι τοῦ τε δημοσίου τῆς τε τῶν ὑπηκόων ἡμῶν ἀβλαβείας φροντίς ... Στη διάταξη *N. Tib.* 164 (574 περί κληρονόμων) τονίζεται η αυτοκρατορική πρόνοια περί τῶν ἰδίᾳ λυσιτελούντων τῶν ὑπηκόων.

20. *C.* *Haec* 3 (528) (*C.J.C.* II, *Codex* 1 ἐπ.): *communium utilitate cura sollicitat'* *N.* 161 *c.* 1: ... ὅσα πρὸς τῶν ὑποτελῶν λυσιτέλειαν ... *C.* 1. 4. 34. 2 (534): ... ὑπὲρ τοῦ τῇ κοινῇ τῇ πολιτείᾳ συμφέροντος ...

21. *N.* 81 *pr.* (539): ... εἴτι πρὸς ὠφέλειαν καὶ κόσμον ὁρᾷ τῆς ὑπὸ τοῦ θεοῦ παραδοθείσης ἡμῖν πολιτείας· 86: ... πάντα πράττειν αἰετὰ πρὸς ὠφέλειαν τῶν ὑπηκόων ... 128 *pr.*: ... ὅσα πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἡμετέρων ὑποτελῶν ... 134 *pr.*: ... τὰ πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἡμετέρων ὑπηκόων περισκοποῦντες ...

22. *N.* 8. *pr.*: ... ὥστε τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους ἐν εὐπαθείᾳ γίνεσθαι ...

23. *N.* 8. *ep.*: ... διὰ τὴν αὐτῶν εὐδαιμονία φεισάμενοι ...

24. *N.* 80 *pr.*: ... πᾶσαν ποιούμεθα πρόνοιαν τοῦ τὸ ὑπήκοον τὸ παρὰ τῆς αὐτοῦ φιλανθρωπίας παραδοθέν ἡμῖν ἀβλαβὲς φυλάττεσθαι· *C.* 1. 5. 18 *pr.*: ... πάντων ποιούντων πρόνοιαν τῶν συμφερόντων τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις ... και *N.* 46 *pr.*: ... ἵνα τὸ συμφέρον τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις ἐξευρίσκοιμεν ...

25. *M. R. Dilts, Demosthenis Orationes* II, Oxford 2005 (*Dem.*) 24. 192: ... δύο εἶδη περὶ ὧν εἰσιν οἱ νόμοι καθ' ἀπάσας τὰς πόλεις· ὧν τὸ μὲν ἐστίν, δι' ὧν χρώμεθα ἀλλήλοις καὶ συναλλάττομεν καὶ περὶ τῶν ἰδίων ἃ χρὴ ποιεῖν διωρίσμεθα καὶ ζῶμεν ὁλως τὰ πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς ...

στον Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.)²⁶. Στον Δημοσθένη ωστόσο η αναφορά του για τις δύο μορφές νόμων *περι ιδίων και περι τῶν πρὸς τὸ δημόσιον* αποτελεί εξαγόμενο από τη δίκη δημοσία και δίκη ἰδία. Οι Ρωμαῖοι εξαγουν από το απόσπασμα αυτό τη διάκριση *jus publicum* *jus privatum* και όχι την έννοια του δημοσίου και ιδιωτικού συμφέροντος²⁷.

Σόλων

Στον ιδεολογικό κόσμο της αρχαίας ελληνικής πόλης ήταν αδιανόητη η αντίθεση μεταξύ κοινού και ιδίου κατ' επέκταση μεταξύ δημοσίου και ατομικού συμφέροντος καθώς το δημόσιο συμφέρον ταυτιζόταν με το ατομικό. Ειδικότερα ο Σόλων (640-560 π.Χ.) με τη νομοθεσία του επιχείρησε να επιτύχει μιά κοινωνική ισορροπία μεταξύ των συμφερόντων του πολίτη και των συμφερόντων του κράτους θέτοντας ως βασικές παραμέτρους την ύπαρξη στην πόλη-κράτος χρηστών ηγεμόνων, εὐφυῶν δηλαδή πρὸς ἀρετήν²⁸, δίκαιων δικαστῶν²⁹ και συνεπῶν πολιτῶν ὅσον αφορά στις υποχρεώσεις του πρὸς την πόλιν³⁰. Με αυτά τα δεδομένα ο κάθε πολίτης μεμονωμένα ήταν ικανοποιημένος με αυτό το οποίο ἴσχυε γι' αὐτόν επειδή, ἴσχυε και για τους λοιπούς συμπολίτες του³¹. Ἐτσι εναρμονισμένα οι κοινωνικές δυνάμεις και η εξουσία συνεργούσαν για τη δημιουργία προϋποθέσεων κοινωνικής και πολιτικής ισορροπίας³². Η πόλις ωστόσο δεν έπρεπε να

26. Arist. EN 1129 b 1130b.

27. Βλ. σχετ. Steinwenter, 100.

28. Ὅσον αφορά στον Πεισίστρατο σύμφωνα με τον Σόλωνα από την αναφορά του Πλούταρχου Plut. Sol. 29, 5: ... εἴ τις ἐξέλοι τὸ φιλόπρωτον αὐτοῦ τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἐπιθυμίαν ἰάσαιτο τῆς τυραννίδος, οὐκ ἔστιν ἄλλος εὐφυέστερος πρὸς ἀρετὴν οὐδὲ βελτίων πολίτης ...

29. F 97 d (60) (E. Ruschenbusch, Σόλωνος Νόμοι, Wiesbaden 1966, (Ruschenbusch), 107).

30. Solon IEG 4 Dem. 19 254 sg. Η πόλις των Λοκρέων αναφέρεται ως ευνομούμενη.

31. Solon IEG 36 Pergit Aristoteles, 18: ... θεσμούς δὲ ὁμοίως τῷ κακῷ κάγαθῷ ἔγραψα ... Η ιδέα της ισότητας στο δικαίον, ὅσον αφορά στις ομοειδείς υποχρεώσεις των πολιτῶν ἐναντι της πόλης κράτους, ἢ ἰσονομία υπ' αὐτὴν την έννοια ἔκανε δυνατὴ την ἀσκηση της λαϊκῆς ἀγωγῆς.

32. Ο Σόλων εξασφάλισε τη συμμετοχή του δήμου χορηγώντας του τόσον γέρας ὅσον ἐπαρκεῖν (Solon IEG 5 Arist. Ath. 2, 2-12, 1) Solon IEG 4b Plut. Sol. 14, 1: ... ἐνταῦθα δὴ τῶν Ἀθηναίων οἱ φρονιμώτατοι ... ἐδέοντο τοῖς κοινοῖς προσελθεῖν καὶ καταπαῦσαι τὰς διαφοράς ... F 101 Aesch. 3, 2 (a, 330) [Ruschenbusch, 109: ... ἐβουλόμην μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, καὶ τὴν βουλήν τοὺς πεντακοσίους καὶ τὰς ἐκκλησίας ὑπὸ τῶν ἐφεστηκότων ὀρθῶς διοικεῖσθαι, καὶ τοὺς νόμους, οὓς ἐνομοθέτησεν ὁ Σόλων περὶ τῆς τῶν ρητόρων εὐκοσμίας ἰσχύειν, ἵνα ἐξῇν πρῶτον μὲν τῷ πρεσβυτάτῳ τῶν πολιτῶν, ὥσπερ οἱ νόμοι προστάττουσι, σωφρόνως ἐπὶ τὸ βῆμα παρελθόντι ἄνευ θορύβου καὶ ταραχῆς ἐξ ἐμπειρίας τὰ βέλτιστα τῇ πόλει συμβουλευεῖν, δεύτερον δ' ἤδη

είναι θεμελιωμένη μόνο στους νόμους καθώς οι νόμοι και οι σκοποί τους μπορούσαν να είναι επιζήμιοι τόσο για το κοινωνικό σύνολο όσο για κάθε πολίτη μεμονωμένα³³. Η ύπαρξή της προϋπόθετε επιπλέον την κοινωνική ηθική, να διακρίνεται δηλαδή ο πολίτης από τη φρόνηση και την αρετή³⁴. Τότε ... πάντα κατ' ανθρώπους ἄρτια και πινυτά³⁵.

Σοφιστές

Πρώτοι οι σοφιστές έστρεψαν την προσοχή τους στον άνθρωπο και τα προβλήματά του ως μέλους της κοινωνίας³⁶, καθώς βρίσκονταν στο κέντρο κοινωνικών ανακατατάξεων, έντονης προβληματικής και αμφισβήτησης αλλά και κρίσης των κοινωνικών ιδεών και αξιών. Καθώς υποχρεώθηκαν από τα πράγματα να αντιμετωπίσουν αυτή την κρίση, άσκησαν όχι μόνον κριτική αλλά και διετύπωσαν προτάσεις. Οι πίο ονομαστοί μεταξύ των σοφιστών δίδαξαν ότι οι νόμοι είναι έργα ανθρώπινα ότι το ίδιο πράγμα που μπορεί να είναι για άλλους μεν καλό μπορεί να αποδειχθεί για άλλους δε κακό³⁷. Άρα οι σοφιστές δεν δέχονταν μία μόνο εκδοχή του αγαθού, μία μόνο εκδοχή του δικαίου. Την εκδοχή που έπρεπε να ισχύσει την όριζε ο νομοθέτης. Στο πλαίσιο αυτό η λύση για τα κοινωνικά ζητήματα εναπόκειται στην υποκειμενική κρίση του ανθρώπου, με τη χρήση δε της μεθόδου των αντιλογιών σχετικοποιείται πλέον το αγαθό, η αρετή, η αλήθεια³⁸. Έτσι ο

καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν τὸν βουλόμενον καθ' ἡλικίαν χωρὶς καὶ ἐν μέρει περὶ ἐκάστου γνώμην ἀποφαίνεσθαι. οὕτω γὰρ ἂν μοι δοκεῖ ἢ τε πόλις ἄριστα διοικεῖσθαι αἵ τε κρίσεις ἐλάχιστα γίγνεσθαι.

33. E. WOLF, *Griechisches Rechtsdenken* 1-6, Frankfurt am Main 1950-1970, τόμος 1 *Vorsokratiker und früherer Dichter* κεφ. 9, «Solon» 189-217, (WOLF, *Griechisches Rechtsdenken*), 1, 206.

34. F 143 c Diod. 9, 2, 5 (Ruschenbusch, 123): ... τοὺς δὲ φρονήσει καὶ ἀρετῇ διαφέροντας μόνους δύνασθαι τὰς πατρίδας ἐν τοῖς κινδύνοις διαφυλάττειν ... Lucian Herm. 22 [Lucian, with an english translation by K. KILBURN 1-8 τόμος 6 (Λουκιανὸς Ἑρμώτιμος ἢ περὶ Αἱρέσεων), Cambridge Mass. 1969 Luciani Opera, έκδ. M. D. MACLEOD τόμος 4 (libelli 69-86) (70. Λουκιανὸς Ἑρμώτιμος ἢ περὶ Αἱρέσεων), Oxford 1987: ... Ἐστὼ δὴ μοι ἡ μὲν ἀρετῇ τοιόνδε οἶον πόλις τις εὐδαιμόνας ἐμπολιτευομένους ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ ξυμπολιτεύονται. Η αρετή προάγεται όταν οι πολίτες συνεργάζονται σε κατάσταση ειρήνης και ομόνοιας (W. JONES, *The Law and Legal Theory of the Greeks*, Oxford 1977, (JONES), 78 σημ. 1). Πρβλ. το παραπάνω χωρίο του Πλούταρχου *Plut. Sol.* 29, 20 έπ., όσον αφορά στην τυραννίδα και στην αρετή.

35. *Solon IEG* 4 *Dem.* 19, 254 sg.

36. Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος εἶπε ο πρώτος των σοφιστών Πρωταγόρας (490 π.Χ.-420 π.Χ.) (80 *Protag.* Diehls Kranz B 1).

37. Μ. Σακελλαρίου, *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία δ' έκδοση*, Αθήνα 2008, 517.

38. Για την παρακάτω ανάλυση βλ. Μ. Σταθόπουλος, *Νομικός θετικισμός και ιδεαλισμός στη Σοφιστική διδασκαλία και τον Πλατωνισμό* (Η σημερινή θετικοποίηση του ιδεαλισμού), Αθήνα 2012 (Σταθόπουλος) 20, έπ.

Πρωταγόρας, όπως γράφει ο Πλάτων στον Θεαίτητο, υποστηρίζει ότι αυτά τα οποία θεσπίζει η κάθε πόλις πιστεύοντάς τα ως νόμιμα, είτε είναι δίκαια είτε άδικα αυτά είναι γι' αυτήν πράγματι τα νόμιμα³⁹. Η αλήθεια του τί είναι δίκαιο και τί άδικο επομένως δεν έχει αντικειμενική υπόσταση. Η αντίληψη για τις κοινωνικές και ηθικές αξίες, για το δίκαιο και το άδικο, διαμορφώνεται από κοινωνικά κριτήρια, που δεν μπορεί να είναι βέβαια ποτέ και παντού τα ίδια, απηχούν ωστόσο το κοινό συμφέρον. Ο Πρωταγόρας συνδέει το δίκαιο και το άδικο όχι με τη φύση τους αλλά με τις κοινές αντιλήψεις τὸ κοινῇ δόξαν. Με τη βούληση της πλειονότητας τὸ κοινῇ δόξαν γίνεται ἀληθές⁴⁰. Ο Πρωταγόρας, οπαδός της ευνομίας δέχεται την ταύτιση του δικαίου με το θετό νόμο. Το κριτήριο της θέσπισης των νόμων είναι το συμφέρον της κάθε πόλεως, της εκάστοτε κοινότητας. Παρόμοια είναι η θέση του Γοργία (485 π.Χ.-380 π.Χ) ότι οι φύλακες του δικαίου είναι οι γραπτοί νόμοι⁴¹ ο δε Αντιφών (περί τα 400 π.Χ.) διακηρύσσει ότι η δικαιοσύνη είναι τα της πόλεως νόμιμα⁴² τονίζοντας ότι τὰ τῶν νόμων ὁμολογηθέντα οὐ φύντα ἐστίν δηλαδή όχι εκ φύσεως αλλά συμφωνηθέντα, δηλαδή συνθήκη μεταξύ των ανθρώπων⁴³. Ο νόμος επομένως κατά τους σοφιστές αποτελεί συνθήκη καί, καθάπερ ἔφη Λυκόφρων ὁ σοφιστής, ἐγγυητὴς ἀλλήλοις τῶν δικαίων, ἀλλ οὐχ οἷος ποιεῖν ἀγαθοὺς καὶ δικαίους τοὺς πολίτας⁴⁴.

Στο πλαίσιο αυτό το ερώτημα που ανακύπτει είναι, εάν η πόλις πρέπει να προσανατολίζεται στο δίκαιο ή στο συμφέρον. Η ωφελιμιστική αντίληψη του νόμου απαντά στο σοφιστή Αντιφώντα⁴⁵. Οι νόμοι στηρίζονται στο συμφέρον: ὅσα συμφέροντα καθορίζονται ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, στην πραγματικότητα αποτελούν δεσμά της φύσεως· ἀντίθετα τώρα, ὅσα συμφέροντα ερεΐδονται στη φύση, ἔχουν τον χαρακτήρα της ελεύθερης επιλογής⁴⁶. Το επιχείρημα στηρίζεται στη σκέψη, ότι η φύση περιλαμβάνει τα συμφέροντα στον άνθρωπο χωρίς υστεροβουλία, άρα εκπροσωπεί την αλήθεια, ενώ ὅ,τι ἀντιτίθεται στη φύση είναι κακό και ασύμφορο. Στο ίδιο

39. I. BURNET, *Platonis Opera*, έκδ., I. BURNET τόμος 1 (*Tetralogias I-II continens*), Oxford 1958, (*Plat. Tht.*), 172b: ... ἃ ἂν θῆται πόλις συμφέροντα οἰηθεῖσα αὐτῇ, παντὸς μᾶλλον ταῦτα καὶ συνοίσειν ...

40. *Plat. Tht.*, 172a: ... ἰσχυρίζεσθαι ὡς οὐκ ἔστι φύσει αὐτῶν οὐδὲν οὐσίαν ἑαυτοῦ ἔχον, ἀλλὰ τὸ κοινῇ δόξαν τοῦτο γίνεται ἀληθές τότε, ὅταν δόξη καὶ ὅσον ἂν δοκῇ χρόνον.

41. 82 *Gorg.* Diehls -Kranz B 11a (30).

42. 87 *Antiph.* Diehls Kranz B 44 (απόσπασμα 1-Στήλη 1).

43. *Plat. Rep.* I 333 s. VI 505a. IX 588.

44. *Arist. Pol.*, 1280 b 8.

45. *The Oxyrhynchus Papyri*, London 1898- (*P. Oxy.* XI 1364).

46. 87 *Antiph.* Diehls Kranz B 44.

πλαίσιο κινείται και ο ιστορικός Θουκυδίδης (460 π.Χ.-398 π.Χ.)⁴⁷: Ὑμεῖς παρὰ τὸ δίκαιον τὸ συμφέρον λέγειν ὑπέθεσθε. Ο Θουκυδίδης αντιπαραθέτει την κοινή με την ατομική ωφέλεια και ως πολιτικός άνδρας γνωρίζει ότι το δημόσιο συμφέρον πρέπει να υπερτερεί του ατομικού προκειμένου η πόλις να συνεχίσει να υφίσταται. Ο Καλλικλῆς⁴⁸ ισχυρίζεται ότι οι αδύναμοι άνθρωποι για προσωπικό τους όφελος επινόησαν τους νόμους: ... πρὸς αὐτοὺς οὖν καὶ τὸ αὐτοῖς συμφέρον τοὺς τε νόμους τίθενται καὶ τοὺς ἐπαίνους ἐπαινοῦσιν καὶ τοὺς [483c] ψόγους ψέγουσιν· ἐκφοβοῦντες ...· ο δε Θρασύμαχος⁴⁹ εκλαμβάνει τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον⁵⁰, ως δηλ. τις απόψεις και τα συμφέροντα της κρατούσας στην κοινωνία εξουσίας, τη νομοθετική πραγματικότητα, τονίζοντας παράλληλα ότι οι άνθρωποι δεν εφαρμόζουν το δίκαιο⁵¹.

Πλάτων Αριστοτέλης

Την άποψη του Πρωταγόρα ότι το κριτήριο της θέσπισης των νόμων είναι το συμφέρον της πόλεως, της κοινότητος αποδέχεται και ο Σωκράτης⁵². Οι εκπρόσωποι της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας ωστόσο, πρωτίστως ο Σωκράτης (470 π.Χ.-399 π.Χ.)⁵³ και στη συνέχεια ο Πλάτων (427 π.Χ.-347 π.Χ.),- ο οποίος αναπτύσσει την ιδέα του φιλόσοφου-βασιλέα⁵⁴ και καθιστά σαφές ότι, όσον αφορά στους άρχοντες, η γνώση είναι ανώτερη του νόμου και της τάξης⁵⁵ -, υπήρξαν γενικότερα πολέμιοι της διδασκαλίας των σοφιστών για την επικίνδυνη και επισφαλή ηθική που αντικατόπτριζαν οι απόψεις τους για το κράτος και προσπάθησαν να αποδείξουν ότι το καλό και το δίκαιο είναι παράλληλα και συμφέρον⁵⁶. Η ιδεαλιστική αυτή θέση ότι δηλ.

47. H.S. Jones, *Thucydides, Historiae* (V-VIII) Oxford 1970, (Th.), V 90· πρβλ. VI 85 9.

48. *Plat. Grg.* 483 A.

49. *Plat. Rep.* I 338 C. 344 C.

50. Σταθόπουλος, 23.

51. 85 *Thrasym.* *Diehls Kranz B* 8: ... παρείδον τήν δικαιοσύνην· ὁρώμεν γάρ τοὺς ἀνθρώπους ταύτη μὴ χρωμένους ...

52. *Plat. Rep.* 339b: ... ἐπειδὴ γὰρ συμφέρον γέ τι εἶναι καὶ ἐγὼ ὁμολογῶ τὸ δίκαιον, σὺ δὲ προστιθεῖς καὶ αὐτὸ φῆς εἶναι τὸ τοῦ κρείττονος, ἐγὼ δὲ ἄγνοῶ, σκεπτέον δὴ ...

53. E. C. Marchant, *Xenophontis, Opera Omnia*, II Oxford 1958, (X. Mem.), IV. 4.

54. *Plat. Rep.* 471c-502c.

55. *Platonis Opera*, έκδ., I. BURNET τόμος 5, Oxford 1988, (*Plat. Lg.*) 875c: ... ἐπεὶ ταῦτα εἴ ποτέ τις ἀνθρώπων φύσει ἱκανός θεία μοῖρα γεννηθεὶς παραλαβεῖν δυνατὸς εἴη, νόμων οὐδὲν ἂν δέοιτο τῶν ἀρξόντων ἑαυτοῦ· ἐπιστήμης γὰρ οὔτε νόμος οὔτε τάξις οὐδεμία κρείττων, οὐδὲ θέμις ἐστὶν νοῦν οὐδενὸς ὑπήκοον οὐδὲ δοῦλον ἀλλὰ πάντων ἄρχοντα ἐάνπερ ἀληθινὸς ἐλεύθερός τε ὄντας ἢ κατὰ φύσιν.

56. *Plat. Rep.* I 333 s. VI 505 a. IX 588e.

τὸ δίκαιον εἶναι τὸ κοινῇ συμφέρον⁵⁷ διατυπώνεται και από τον Αριστοτέλη (384-322 π.Χ), κατά πῖό ξεκάθαρο ὁμωσ τρόπο από τον Πλάτωνα, ο οποίος δυσπιστεῖ στους νόμους⁵⁸ δίνοντας την προτίμησή του σε ένα φυσικό δίκαιο⁵⁹. Παρόμοιο συλλογισμό ὅτι δηλ. το δίκαιο εἶναι καλό και αγαθό ἄρα και συμφέρον διατυπώνει αργότερα ο εφορμώμενος απο τις ιδέες του Πλάτωνα εκπρόσωπος της αρχαίας Στοάς Χρύσιππος (280—206 π.Χ.)⁶⁰.

Ο Αριστοτέλης λοιπόν στην πρώτη διδασκαλία του τονίζει ο νόμος εἶναι...λόγος ἀπό τινὸς φρονήσεως καὶ νοῦ⁶¹. Σε αυτή την ἀποψη στηρίχθηκε ο Σταγειρίτης, ὅταν επεσήμαινε στα Πολιτικά ὅτι, ὅπου δεν υπάρχουν νόμοι δεν υπάρχει πολιτεία⁶². Στον αριστοτελικό αυτό ορισμό του νόμου η πλατωνική βάση εἶναι αδιαμφισβήτητη⁶³. Πρέπει επομένως να εξουσιάζουν οι νόμοι ἀλλά να εἶναι ὀρθῶς κείμενοι⁶⁴ ... κατὰ τὰς ὀρθὰς πολιτείας επομένως ἀναγκαῖον εἶναι δικαίους⁶⁵. Στο πλαίσιο αυτό τον ἀδικο νόμο ο Αριστοτέλης τον θεωρεῖ θεραπεύσιμο μέσω της εφαρμογής της αρχῆς της επιείκειας⁶⁶: ἔστι δὲ ἐπιεικὲς τὸ παρὰ τὸν γεγραμμένον νόμον δίκαιον⁶⁷.

Το τι εἶναι δίκαιο και τι ἀδικο, την ιδεαλιστική δηλ. θέση του Πλάτωνα για την ιδέα της δικαιοσύνης ως αγαθό θα αναλύσει ο Αριστοτέλης, εξαίρο-

57. Arist. Pol. 1282b· 1278b· 1280b· 1281b· 1283b Arist. EN 1129b (Steinwenter, 88 σημ. 18).

58. W. Jaeger, *Aristotelis, Metaphysica*, Oxford 1960, (Arist. Metaph.), 987b: ...τὰ μὲν τοιαῦτα τῶν ὄντων ιδέας προσηγόρευσε ...

59. Στον Κρίτωνα ωστόσο στο τελευταίο μέρος, ὅπου ο Σωκράτης διαλέγεται με τους νόμους, προβάλλει την πίστη του και στους νόμους της πολιτείας I. BURNET, *Platonis Opera*, τόμος 1 (*Tetralogias I-II continet*), Oxford 1958, (Plat. Cri.), 50 ἐπ.

60. SVF III 310 (Proclus in Plat. Alcib pr. p. 318 Creuzer: ... ὁ μὲν δὴ συλλογισμὸς ὅλος ὁ κατασκευάζων ὅτι τὸ δίκαιον συμφέρον οὕτωςι πρόεισι· πᾶν δίκαιον καλόν, πᾶν καλὸν ἀγαθὸν πᾶν ἄρα δίκαιον ἀγαθόν· ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ ἀγαθὸν τῷ συμφέροντι ταῦτόν· πᾶν ἄρα δίκαιον συμφέρον. Βλ. ἐπίσης SVF III 87(Diog. Laert. VII 98), SVF III 86 (Stob ecl. II p. 69, 11 W).

61. Iambl. Protr. 6 (37. 22-41. 5 Pistelli)· Arist. EN 1180a 21.

62. Arist. Pol. 1292a 32: ... ὅπου γὰρ μὴ νόμοι ἄρχουσιν, οὐκ ἔστι πολιτεία

63. Plat. Lg. 890d: ... καὶ δὴ καὶ νόμῳ αὐτῷ βοηθῆσαι καὶ τέχνη, ὥς ἐστὸν φύσει ἢ φύσεως οὐχ ἥττον, εἴπερ νοῦ γέ ἐστίν γεννήματα κατὰ λόγον ὀρθόν. (Ο νόμος και η τέχνη προέρχονται από τη φύση ἢ από κάτι το οποίο δεν εἶναι υποδεέστερο της φύσης καθὼς εἶναι δημιουργήματα του νοῦ, του σκεπτόμενου πνεύματος).

64. Arist. Pol. 1282b, 6.

65. Arist. Pol. 1282b, 12.

66. Ὅσον αφορά στην ἐννοια της επιείκειας στον Αριστοτέλη ως μορφή δικαιοσύνης υπεράνω του γραπτὸ δικάιου βλ. W. D. Ross, *Aristotelis Ars Rhetorica*, Oxford 1965, (Arist. Rh.), 1374a, 26-28.

67. Arist. Rh. 1374a, 28. πρβλ. ταῦτόν ἄρα δίκαιον καὶ ἐπιεικὲς, καὶ ἀμφοῖν σπουδαῖον ὄντων κρεῖττον τὸ ἐπιεικὲς. ποιεῖ δὲ τὴν ἀπορίαν ὅτι τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἔστιν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου· Arist. EN 1137b 10-15.

ντας το φιλόλληλο και κοινωνικό της χαρακτήρα⁶⁸. Στα *Ηθικά Νικομάχεια* οι πόλεις ομονοούν, όταν περί τῶν συμφερόντων ὁμογνωμονῶσι καὶ ταῦτα προαιρῶνται καὶ πράττωσι τὰ κοινῇ δόξαντα⁶⁹. Η πολιτική φιλία μεταξύ των πόλεων είναι η ομόνοια περί τὰ συμφέροντα ... καὶ τὰ εἰς τὸν βίον ἥκοντα⁷⁰. Ἄρα το δίκαιο και το συμφέρον αποτελούν κοινούς στόχους: ... βούλονται τε τὰ δίκαια καὶ τὰ συμφέροντα, τούτων δὲ καὶ κοινῇ ἐφίενται ...⁷¹. Το δίκαιον επομένως και το κοινό συμφέρον αποτελούν έννοιες που συνδέονται άμεσα με τη αριστοτελική Ηθική και χαρακτηρίζουν την πόλη, την πολιτική κοινωνία, η οποία συγκροτείται για το «αγαθό»⁷². Ο σκοπός λοιπόν της πολιτείας δεν βρίσκεται ούτε στον πλούτο ούτε σε οποιαδήποτε άλλη ωφελιμότητα αλλά στην ευδαιμονία των πολιτών⁷³. Προϋπόθεση δε της ευδαιμονίας είναι η ευνομία, την οποία οφείλουν να περιφρουρούν, όσοι φροντίζουν για την κατάκτηση της αρετής⁷⁴ και της φιλοσοφικής γνώσης⁷⁵. Στο πλαίσιο αυτό ήδη από τον 5ο π.Χ. αιώνα όχι μόνον οι πολιτικοί φιλόσοφοι προσανατολίζονται στο τρίπτυχο νόμος, δίκαιο, συμφέρον αλλά και στα τιμητικά ψηφίσματα⁷⁶ αναφέρεται ότι ο τιμώμενος παρείχε ωφέλεια κοινῇ και ἰδίᾳ δηλ. ότι οι υπηρεσίες του ωφέλησαν τόσο την πόλη ως σύνολο όσο και ατομικά τον κάθε πολίτη⁷⁷.

68. Arist. EN 3 1130a 4-5: ... πρὸς ἕτερόν ἐστιν ἄλλω γὰρ τὰ συμφέροντα πράττει, ἢ ἄρχοντι ἢ κοινωνῶ ...

69. Arist. EN 1167a 26.

70. Arist. EN 1167b 2 ἐπ.

71. Arist. EN 1167b 26.

72. Arist. Pol. 1252a 1: ... ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτική πόλιν ὀρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὖσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστεκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δηλὸν ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων, ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτική ...

73. Arist. EN 1129b 17-19: ... ὥστε ἓνα μὲν τρόπον δίκαια λέγομεν τὰ ποιητικά καὶ τὰ φυλακτικά ευδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ ...

74. Arist. Pol. 1280b 5-8: ... περὶ δ' ἀρετῆς καὶ κακίας πολιτικῆς διασκοποῦσιν ὅσοι φροντίζουν εὐνομίας, ἢ καὶ φανερόν ὅτι δεῖ περὶ ἀρετῆς ἐπιμελὲς εἶναι τῇ γ' ὡς ἀληθῶς ὀνομαζομένη πόλει, μὴ λόγου χάριν ... Arist. EN 1103b 31: ... τὰς δὲ ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον ...

75. Iambl. Protr. 6 (37.2-22 PISTELLI). Ο Αριστοτέλης τονίζει την ανάγκη του φιλοσοφεῖν ως προς την ορθή διακυβέρνηση του βίου: ... φιλοσοφητέον ἄρα ἡμῖν, εἰ μέλλομεν ὀρθῶς πολιτεύσεσθαι καὶ τὸν ἑαυτῶν βίον διάξειν ὠφελίμως ...

76. W. Larfeld, *Griechische Epigraphik* München 1914 § 222 του ιδίου, *Handbuch der griechischen Epigraphik*, Leipzig 1902 II, 737 ἐπ. (Steinwenter, 88 σημ. 19).

77. E.C. Marchant, *Xenophontis Opera Omnia IV, Xenophontis, Institutio Cyri*, Oxford 1960, (X. Cyr.), VI ii 35: ... Ταῦτα γὰρ καὶ ἰδίᾳ ἐκάστῳ χρήσιμα καὶ ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ πολλάκις ὠφέλιμα γίγνεται ... Plat. Rep. III 413e: ... καὶ ἑαυτῷ καὶ πόλει χρησιμώτατος

Οι περίφημες εισηγήσεις του εκπροσώπου της σχολής της νεώτερης Ακαδημίας, του Καρνεάδη (136-129 π.Χ) που αφορούσαν το τρίπτυχο Δίκαιο—Δικαιοσύνη—Ωφέλεια επέτρεψαν το 155 π.Χ. να εισβάλλει η ελληνική φιλοσοφία στη Ρώμη. Ο Καρνεάδης εισήγαγε στη Ρώμη τη διδασκαλία των σοφιστών ότι δηλ η δικαιοσύνη δεν έχει καθολική ισχύ, ότι δηλ. δικαιοσύνη και ωφέλεια αποτελούν αντίθετες έννοιες και διακηρύσσει για το κράτος και το άτομο την ιδιωφέλεια, χωρίς ωστόσο να λαμβάνει υπόψιν του ηθικές αιτιάσεις⁷⁸. Πολέμιος στη θεωρία αυτή υπήρξε ο Παναίτιος (185 π.Χ-110 π.Χ). Οι βασικές του θεωρίες μας είναι γνωστές από τον Κικέρωνα, ο οποίος τις οικειοποιήθηκε προκειμένου να αντικρούσει τον Καρνεάδη⁷⁹. Στη λατινική γραμματεία η έννοια της *utilitas* απαντά κατά πρώτον στον Κικέρωνα⁸⁰ σε σύνθετες εκφράσεις, όπως *utilitas rei publicae* ή *utilitas communis*.

Κικέρων

Ο Κικέρων στις αρχαιοελληνικών καταβολών αυτές αντιλήψεις, οι οποίες επί Ηγεμονίας έλαβαν πολιτική έκφραση προσέδωσε ρωμαϊκό χαρακτήρα. Φυσικά ούτε ο Παναίτιος ούτε ο Κικέρων αρνούνται ότι τόσο στο κράτος όσο και στο άτομο υπάρχουν ωφελιμιστικές επιδιώξεις⁸¹. Επικαλούμενοι ωστόσο τον Σωκράτη⁸² απορρίπτουν τη διάκριση της *justitia civilis* (θετικό δίκαιο) από την *justitia naturalis* (φυσικό δίκαιο) το ωφέλιμο δηλ. από το

εἴη ...: F. G. Kenyon, *Aristotelis Atheniensium Respublica*, Oxford 1958, (*Arist. Ath.*) XL. 3. 6: ... καὶ ἰδίᾳ καὶ κοινῇ χρήσασθαι ... (Steinwenter, 88 σσμ. 21).

78. Cic. Rep. III. 8: ... Carneades, Graecus homo et consuetus, quod commodum esset ...: III 9: ... ut Carneadi respondeatis, qui saepe optimas causas ingenii calumnia ludificari solet ...: J. G. F. POWELL, *M. Tulli Ciceronis De Legibus*, Oxford 2006, (*Cic. Leg.*) I. 42: ... utilitate omnia metienda sunt ...: E. Heck et A. Wlosok, *Lactantius Divinarum Institutionum V*, München Leipzig 2009, (*Lact.Inst.*) V, 16: ... Carneades ergo quoniam erant infirma quae a philosophis adserebantur, sumpsit audaciam refellendi, quia refelli posse intellexit, eius disputationis summa haec fuit: iura sibi homines pro utilitate sanxisse ...

79. Βλ. Cic. Leg. I. 39: ... perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem exoremus ut sileat; nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas; quam quidem ego placare cupio, summovere non audeo ...

80. W. Miller (tr.), *Cicero, De Officiis*, Cambridge Massachusetts 1961, (*Cic. Off.*) III. 47: ... Tanta vis est honesti; ut speciem utilitatis obscuret ...: Πρβλ. R. Gardner, *Cicero, The Speeches Pro Sestio and in Vatinius with an english translation*, Cambridge-Massachusetts 1961, (*Cic. Sest.*) 91: ... ad communem utilitatem ...

81. Cic. Rep. III. 17: ... ipsa lex utilitatis virorum gratia rogata ...: Cic. Leg. II. 11: ... quae sunt autem varie et ad tempus descriptae populis, favore magis quam re legum tenent ...

82. Cic. Leg. I. 33: ... recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a jure seiunxisset...: Cic. Off. III 11: ... Itaque accepimus Socratem exsecrari solitum eos ...

δίκαιο⁸³. Ειδικότερα η αντίληψη του Κικέρωνα για το κοινό καλό είναι νομική για την ακρίβεια φυσικοδικαική: ... *quod est recte verumque, aeternum quoque sit neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur aut occidat ... divina mens summa lex est ...*⁸⁴. Στον Κικέρωνα είναι εμφανής η συσχέτιση δικαίου, κοινού καλού και φύσης: ... *sed communis utilitatis derelictio contra naturam est; est enim iniustitia ...*⁸⁵. Αλλά και στη συνέχεια του αποσπάσματος υπάρχει συσχέτιση μεταξύ της *lex natura* και της *utilitas hominum*: ... *lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet ...*⁸⁶. Σε μια σειρά διατυπώσεων παρουσιάζεται η εξίσωση της *utilitas publica* με το δίκαιο και τη δικαιοσύνη⁸⁷, έννοιες που όπως και η *honestas* βρίσκονται στο υψηλότερο επίπεδο⁸⁸.

Στον Κικέρωνα, ο οποίος ομολογεί την πίστη του στα ιδεώδη της ρωμαϊκής πολιτείας, η αφηρημένη διδασκαλία του Παναίτιου ως προς την ωφέλεια της δικαιοσύνης, η οποία αντιμάχεται τη διδασκαλία του Καρνεάδη ώστε να χαρακτηρίζει τον κρατικό επεκτατισμό της ρωμαϊκής πολιτείας, τον ιμπεριαλισμό ως ωφέλιμο και ως εκ τούτου δίκαιο συγχωνεύεται σε μία ενότητα⁸⁹. Για αυτόν το ρωμαϊκό κράτος έχει θεμελιωθεί στον *consensus iuris* και στην *communio utilitatis*⁹⁰. Η δικαιοσύνη είναι ωφέλιμη⁹¹ για την κοινωνία, την κοινότητα των ανθρώπων και όχι για το άτομο μεμονωμένα, όπως παλαιότερα πρέσβευε ο Σωκράτης⁹². Στο πλαίσιο αυτό η άνευ όρων υποταγή στο κράτος και κατ' επέκταση η υπηρετήση του δημοσίου συμφέροντος (*servire communi utilitati*)⁹³ αποτελεί για τον Κικέρωνα τη βάση, το

83. Cic. Off. III. 47: ... *usu vero urbis prohibere peregrinos sane inhumanum est ...*

84. Cic. Leg. II. 11: ... αυτό το οποίο είναι ορθό και αληθές αυτό είναι επίσης αιώνιο και ούτε γεννιέται ούτε πεθαίνει με τους γραπτούς νόμους ... ο θεϊκός νους είναι ο ύψιστος νόμος ...

85. Cic. Off. III. 30: η παραμέληση της κοινής ωφέλειας, του δημοσίου συμφέροντος είναι ενάντια στη φύση· αποτελεί δε αδικία ...

86. Cic. Off. III. 31: ... ο νόμος της φύσης, ο οποίος προστατεύει και διαφυλάττει τα συμφέροντα των ανθρώπων ...

87. Cic. Off. II. 38.

88. Cic. Off. II. 85 (*aequitas*)· III. 9 (*honestas*): ... *quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare*, III 30, 31 (*iustitia*) T. Honsell, «Gemeinwohl und öffentliches Interesse im klassischen römischen Recht», ZRG 95 (1978), (Honsell), 97 σημ. 22.

89. Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi Opera Omnia, PL 41, (St. Aug. C. D.) XIX 21· πρβλ. Arist Pol. I 1254 a-b· Cic. Off. III. 47.

90. Cic. Rep. I. 39.

91. Cic. Off. III. 17: ... *quod vere honestum est fas est cum utilitatis repugnantia comparari, nec id, quod communiter appellamus honestum ...*

92. V. Pöschl, Römischer Staat und griechisches Staatsdenken bei Cicero, Darmstadt 1974, 129 (Steinwenter, 89 σημ. 32).

93. Cic. Off. I. 31: ... *communi utilitati serviatur...*

θεμέλιο της δικαιοσύνης: ... *fundamenta iustitiae, primum ut ne cui noceatur, deinde ut communi utilitati serviat*⁹⁴.

Στο «Περί Πολιτείας» (*De Re Publica*), όπου αναπτύσσεται η έννοια του δημοσίου συμφέροντος ο Κικέρων βαθειά επηρεασμένος από την αρχαιοελληνική σκέψη του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και των Στωικών, ορίζει το κράτος ως φυσική ένωση ανθρώπων τους οποίους συνδέει η αναγνώριση του δικαίου και η κοινότητα των συμφερόντων. Έτσι διατυπώνει τον ορισμό της *res publica* και ταυτόχρονα του λαού ως συστατικού της στοιχείου ως δημόσια υπόθεση (Πολιτεία), ως υπόθεση του λαού: ... ο δε λαός, δεν είναι πλήθος ανθρώπων τυχαία συναθροισμένων⁹⁵, αλλά πολυπληθής ομάδα, την οποία συνέχει η συναίνεση του δικαίου⁹⁶ και η κοινότητα των συμφερόντων...: ...*Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi; populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus* ...⁹⁷. Στις έννοιες των *consentire* και *communire* ανευρίσκονται οι *causae*, οι οποίες εμφανίζουν έναν *coetus hominum* όχι ως *grex*, αλλά ως *populus*, ως φορέα του *imperium* και εντολέα στην ανάθεση της διαχείρισης του *imperium*. Στον παραπάνω ορισμό σημαντικότατο στοιχείο της *res publica* αποτελεί η ταυτοποίηση του κράτους με τους πολίτες αλλά και η αναφορά στο δίκαιο ως παράγοντα κοινωνικής συνοχής⁹⁸. Ο ορισμός του κράτους κινείται καθαρά στο πνεύμα του Αριστοτέλη⁹⁹: ... *considerate nunc, cetera quam sint provisae sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi societatem; ea est enim prima causa coeundi et id hominibus effici ex re publica debet partim institutis, alia legibus*¹⁰⁰.

Ο ορισμός της έννοιας του κράτους στον Κικέρωνα θεμελιώνεται στο

94. Cic. Off. 1. 31: ... οι θεμελιώδεις αρχές της δικαιοσύνης ... κατά πρώτο να μην προκαλείται βλάβη σε κανέναν κατά δεύτερο να υπηρετούνται τα δημόσια συμφέροντα

95. Arist. Pol. 1303a 26: ... ὥσπερ γὰρ οὐδ' ἐκ τοῦ τυχόντος πλήθους πόλις γίγνεται ...: 1274b 38: ... ἡ δὲ πολιτεία τῶν τὴν πόλιν οἰκούντων ἐστὶ τάξις τις ...: 1274b 41: ... ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλήθος ἐστίν στο εξής Arist. Pol.

96. Στον *iuris consensus* θεμελιώνεται η *iustitia* [E. Stroebel (ed.), M. Tulli Ciceronis Scripta quae manserunt omnia Fasc. 2 Rhetorici libri duo qui vocantur de inventione, Stuttgart 1977· H. M. Hubbell (tr.), Cicero, De Inventione, Cambridge Massachusetts 1960, (Cic. Inv.), 2. 53. 160: ... *iustitia est habitus animi, communi utilitate conservata* ...

97. - Cic. Rep. 1. 25. 39.

98. Cic. Rep. 1. 32. 49: ... *quid est enim civitas nisi iuris societas?* Βλ. R. STARK, «Ciceros Staatsdefinition», La Nouvelle Clio 6 (1954), 56-69. Βλ. επίσης P. L. SCHMIDT, «Ciceros de re publica», ANRW I 4 (Berlin 1972), 262 έπ.

99. Arist. Pol. 1280b 39· 1281a 2 έπ.: ... τέλος μὲν οὖν πόλεως τὸ εὖ ζῆν ...

100. Cic. Rep. IV. 3: ... αναλογισθείτε τώρα πόσο σοφά έχουν μεριμνήσει για την συνύπαρξη των πολιτών σε μία ευτυχημένη και έντιμη ζωή· διότι αυτό αποτελεί και τον πρωταρχικό σκοπό της συνύπαρξης των ανθρώπων και θα πρέπει να συντελείται από την πολιτεία δια των θεσμών και δια των νόμων ...

γεγονός, ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως ικανός όχι μόνον να αναγνωρίζει το δίκαιο και το συμφέρον άρα το αγαθό (*summum bonum*), αλλά και να πράττει με βάση τη γνωστική αυτή ικανότητα αξιολογώντας τη φιλία, τη δικαιοσύνη, τη γενναιοδωρία, την ανδρεία και την εγκράτεια¹⁰¹. Παρόμοιο σκεπτικό απαντά και στην *lex Agraria*¹⁰²: ... *etenim si populo consulis, remove te a suspicione alicuius tui commodi, fac fidem te nihil nisi populi utilitatem et fructum quaerere, sine ad alios potestatem, ad te gratiam beneficii tui pervenire* Η άσκηση υπηρεσιακών καθηκόντων απαιτεί από τον αξιωματούχο ύψιστη εγκράτεια¹⁰³. Ο Κικέρων διαβλέπει πίσω από τη διάκριση των συμφερόντων τον κίνδυνο της σύγκρουσης και μαζί με αυτήν τη διακινδύνευση των κοινών, των δημοσίων συμφερόντων. *Potest autem, quod inutile rei publicae sit, id cuiquam civi utile esse?*¹⁰⁴ διερωτάται ο Κικέρων, όταν ο Atilius Regulus κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του από τους Καρχηδονίους ως διαπραγματευτής αρνήθηκε να γίνει ανταλλαγή αιχμαλώτων παρά το γεγονός ότι παρόμοια ανταλλαγή θα του εξασφάλιζε ευκαιρία επιβίωσης. Πρόκειται για σύγκρουση των συμφερόντων του ατόμου και της κοινότητας. Αντιθέτως στο *Off.* III 26 η σύμπτωση του ατομικού και του κοινού συμφέροντος αποτελεί προϋπόθεση εύρυθμης λειτουργίας της ανθρώπινης κοινότητας. Τα προαναφερθέντα ωστόσο χωρία παρουσιάζουν συνάφεια. Αμφότερα πραγματεύονται τη σύγκρουση του συμφέροντος του ατόμου με εκείνου της κοινότητας. Στην δεύτερη ωστόσο περίπτωση η αντιπαράθεση διευθετείται από το γεγονός ότι το ατομικό συμφέρον συμπίπτει με το δημόσιο¹⁰⁵.

Επιπρόσθετα στο περί καθηκόντων ο Κικέρων αντιμετωπίζει το ερώτημα, εάν ο σοφός ο οποίος απειλείται με λιμό σιτοδεία μπορεί να αρπάξει από κάποιον άλλο, άχρηστο την τροφή¹⁰⁶. Κατά πρώτον ελέγχεται κατά

101. Cic. *Off.* 1. 5: ... *Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic si sibi ipse consentiat et non inderdum naturae bonitatis vincatur neque amicitiam colere possit nec iustitiam nec liberalitatem fortis vero dolorem summum malum iudicans aut temperans voluptatem summum bonum statuens esse certe nullo modo potest ...*

102. J. H. Freese, Cicero, *The Speeches, Pro Publio Quinctio, Pro Sexto Roscio Amerino, Pro Quinto Roscio Comoedo De lege Agraria I., II., III.*, Cambridge-Massachusetts 1961, (Cic. *Agr.*), II. 22: ... πράγματι εάν ενδιαφέρεισαι για το συμφέρον των ανθρώπων απόφυγε κάθε υποψία προσωπικού κέρδους δείξε ότι δεν έχεις πίστη σε τίποτα άλλο εκτός από το κοινωνικό όφελος και το κοινό καλό, άφησε την εξουσία στους άλλους και ας είναι η ανταμοιβή σου η ευγνωμοσύνη για για το καλό που έκανες

103. Th. Honsell, "Gemeinwohl und öffentliches Interesse im klassischen römischen Recht", *ZRG* 95 (1978), (Honsell), 98.

104. Cic. *Off.* III 101: Μπορεί άραγε αυτό που δεν είναι ωφέλιμο για την πολιτεία να είναι ωφέλιμο για τον πολίτη;

105. Honsell, 97.

106. Cic. *Off.* III 29.

πόσον η ενέργεια (πράξη) προς ίδιον όφελος είναι επιτρεπτή, όταν μάλιστα γίνεται επί ζημία τρίτου. Έτσι δημιουργείται (εδραιώνεται) η συνάφεια μεταξύ αγαθού και χρήσιμου, απαραίτητη για την κατανόηση της έννοιας του Utilitarismus στους ρωμαίους νομικούς. Αν και ο Κικέρων δεν θεωρεί ότι και ο ζημιωθείς χρειάζεται το διαφιλονικούμενο αγαθό εν τούτοις απαγορεύει την επέμβαση στην κυριότητα άλλου ως παραβίαση του φυσικού δικαίου¹⁰⁷. Ως εκ τούτου το ατομικό συμφέρον ανεξαρτήτως των αναγκών δεν δικαιολογεί επεμβάσεις στην αναγνωριζόμενη και προστατευόμενη από την έννομη τάξη νόμιμη κατανομή των αγαθών. Η επίκληση ωστόσο του δημοσίου συμφέροντος επιτρέπει εξαιρέσεις: ... *sin autem is tu sis, qui multam utilitatem rei publicae atque hominum societati, si in vita remaneas, adferre possis, si quid ob eam causam alteri detraxeris, non sit reprehendendum*¹⁰⁸. Η σημαντική αυτή αξιολογικά ωστόσο αμφισβητούμενη ιδέα που αφορά την απαλλοτρίωση υπέρ του δημοσίου συμφέροντος ανάγεται στον Κικέρωνα. Ο Κικέρων όμως αναφέρεται στην αφαίρεση της ιδιοκτησίας ενός τρίτου άεργου και οκνηρού ατόμου από τον σοφό, ως ποιοτικά αξιολογότερου, και όχι ως θεσμό ενταγμένο στην δικαιοκή τάξη χάριν του δημοσίου συμφέροντος. Στο πλαίσιο αυτό η αφαίρεση της ιδιοκτησίας εμφανίζεται ως επιβεβλημένη: ... *Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inertis atque inutilis ad sapientem, bonum fortem virum transferantur res ad vivendum necessariae, qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit, modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans seseque diligens hanc causam habeat ad iniuriam ...*¹⁰⁹.

salus populi

Υιοθετώντας ο Κικέρων μία αντίληψη πάλι του Αριστοτέλη, θέτει υπεράνω του τυπικού δίκαιου, της νομοθετικής επιταγής ένα υψηλότερο δίκαιο (*ius*),

107. Cic. Off. III 30.

108. Cic. Off. III 30: ... υποθέτοντας ότι μένοντας κάποιος ζωντανός θα μπορούσε να προσφέρει αξιόλογη υπηρεσία στο κράτος και στην κοινωνία των ανθρώπων με βάση αυτό το κίνητρο δεν θα πρέπει η αφαίρεση ενός πράγματος από κάποιον τρίτο να αποτελέσει να αντιχέιμενο τιμωρίας...

109. Cic. Off. III 31: ... για το λόγο αυτό ο νόμος της φύσης ο οποίος προστατεύει και διαφυλάττει τα ανθρώπινα συμφέροντα μετά βεβαιότητας ορίζει ότι ο σοφός, αγαθός και γενναίος άνδρας (ευρισκόμενος ενδεχομένως σε κατάσταση ανάγκης) μπορεί να μεταβιβάσει στον εαυτό του πράγματα απαραίτητα προς το ζην αφαιρώντας τα ωστόσο από άτομο άεργο και οκνηρό· γιατί ο θάνατος του αγαθού άνδρα θα αποτελούσε βαρεία απώλεια για το κοινό καλό. Πρέπει ωστόσο να γνωρίζει ότι η αυταρέσκεια που θα βιώσει κατά την μεταβίβαση των αγαθών δεν θα τον ωθήσει στη συνέχεια σε πράξεις άδικες.

το ἐπιεικὲς δίκαιο¹¹⁰, το οποίο αποτελεί ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου¹¹¹, την *aequitas*, η οποία συμπληρώνει και χαρακτηρίζει την έννοια της δικαιοσύνης¹¹². Η δικαιοσύνη αυτή είναι η *utilitas* καθαυτή, η οποία ευθυγραμίζεται με την *honestas*, το αγαθό¹¹³. Επομένως το δίκαιο ως δικαιοσύνη και κοινή ωφέλεια, είναι αλληλένδετα. Συνιστούν τον *optimus status rei publicae*. Σε μία παρόμοια έννομη τάξη πραγμάτων, η οποία είναι προσανατολισμένη στη δικαιοσύνη οι εκπρόσωποι της εξουσίας επιβάλλεται να μεριμνούν για την *utilitas publica*. Ως εκ τούτου σκοπός της νομοθεσίας είναι ο *salus populi*¹¹⁴.

Παρόμοιες τάσεις ανιχνεύονται στο νομοθετικό έργο του Αυγούστου δεδομένης της απήχησης κατά την εποχή του του φιλοσοφικού έργου του Κικέρωνα που συντέθηκε μέσα στη δίνη των πολιτικών πολέμων και του τέλους της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Η έννοια του *salus populi* εμφανίζεται κατά πρώτον στο γαμικό δίκαιο του Αυγούστου. Καθώς στη ρωμαϊκή κοινωνία η οικογένεια ήταν η βασική κοινωνική μονάδα μέσω της οποίας μεταβιβαζόταν ο πλούτος και η κοινωνική θέση¹¹⁵ ο Αύγουστος, υλοποίησε αρχές και επιταγές της κοινωνικής ηθικής επιβάλλοντας δικαιοκούς κανόνες¹¹⁶. Στο πλαίσιο αυτό ο γάμος ως θεμελιώδες κύτταρο οργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, αποτελεί εγγύηση για τη βιωσιμότητα της ίδιας της πολιτείας: ... Γάμου σεμνότερον άνθρωποις οὐδέν ἐστίν, ἐξ οὗ παῖδες καὶ τῶν ἐφεξῆς γενῶν διαδοχαὶ χωρίων τε καὶ πόλεων οἰκήσεις καὶ πολιτείας ἀρίστη σύστασις ...¹¹⁷. Οι βασικότεροι νόμοι περί γάμου ήταν η *lex Iulia de maritandis ordinibus*, την οποία εξέδωσε ο Αύγουστος δυνάμει της δημαρχικής του εξουσίας (*tripunicia potestas*) το έτος 18 π.Χ. και η *lex Papia Poppaea* του έτους 9 π.Χ. Ως τρίτος νόμος η *lex Iulia de adulteriis* (18 π.Χ.) περιελάμβανε διατάξεις του ποινικού δικαίου που κόλαζαν περιπτώσεις πορνείας (*stuprum*) και

110. Όσον αφορά στην έννοια της επιείκειας στον Αριστοτέλη ως μορφή δικαιοσύνης υπεράνω του γραπτού δικαίου βλ. *Arist. Rh.* 1374a 26-28.

111. *Arist. EN* 1137b 10-15: ... ταὐτὸν ἄρα δίκαιον καὶ ἐπιεικὲς, καὶ ἀμφοῖν σπουδαῖον ὄντων κρείττον τὸ ἐπιεικὲς, ποιεῖ δὲ τὴν ἀπορίαν ὅτι τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μὲν ἐστίν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου.

112. *Cic. Rep.* II, 61: ... qui cum decem tabulas summa legum aequitate prudentiaque conscripsissent ...

113. *Cic. Off.* 3, 21, 83: ... *Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo verbo inter se discrepare ...*

114. *Cic. Leg.* 3, 8: ... *salus populi suprema lex esto ...*

115. Βλ. σχετ. P. Garnsey-R. Saller, *Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία*, Ηράκλειο 1995, (Garnsey-Saller), 175.

116. Σχετ. με το γαμικό δίκαιο του Αυγούστου βλ. D. Nörr, «Planung in der Antike. Über die Ehegesetze des Augustus», στον τόμο *Historiae Iuris Antiquae* II (2003), 310-334.

117. N. 140, 701, 16-18.

μοιχείας (*adulterium*)¹¹⁸. Επί Ιουστινιανού η *lex Iulia de marit. ord.* και η *Lex Papia Poppaea* συγκεφαλαιώθηκαν ως *ex Iulia miscella*¹¹⁹.

Οι νόμοι αυτοί θέσπιζαν ιδιαίτερα, όσον αφορά στα θέματα της κληρονομίας νομικά κωλύματα σε βάρος των ανδρών και των γυναικών που είτε ήταν ανύπαντροι, είτε είχαν λιγότερα από τρία παιδιά¹²⁰. Οι περιορισμοί ειδικότερα του δικαιώματος των ατέκνων και ανυμφεύτων να κληρονομούν μη συγγενείς αποσκοπούσαν εν μέρει στην εξουδετέρωση των πλεονεκτημάτων που είχαν οι ίδιοι ως προς την ανταλλαγή δώρων και κληροδοτημάτων¹²¹. Σκοπός του Αυγούστου ήταν να εξαναγκάσει την αριστοκρατία να τεκνοποιεί, η ισχυρή όμως αντίδραση κύκλων σημαντικής επιρροής τον υποχρέωσε να παραιτηθεί από περαιτέρω μέτρα παρέμβασης στη διαμόρφωση της ελεύθερης βούλησης των πολιτών. Η δυσaréσκεια που προκάλεσαν οι νόμοι του Αυγούστου για το γάμο επιβεβαιώνει ότι οι μαρτυρίες του Πλινίου¹²² και του Σενέκα¹²³ για την απροθυμία τεκνοποιίας δεν ήταν υπερβολικές. Αν και κατόρθωσε να επιτύχει παράλληλα και κάποια αύξηση των εσόδων του κράτους¹²⁴, οι νόμοι του απέτελεσαν πηγή διαρκούς έντασης, έως ότου καταργήθηκαν από τον Κωνσταντίνο¹²⁵. Την *lex Iulia D. 35. 1. 64. 1* ο Τερέντιος χαρακτηρίζει ως *publicae utilitatis causa lata ... legem enim utilem* νόμο δηλ. ωφέλιμο για την πολιτεία, για δημογραφικούς λόγους. Η ειδικότερη σημασία της *utilitas publica* προκύπτει από *D. 24. 3. 1*, όπου το ενδιαφέρον του δημοσίου φαίνεται ότι υπερβαίνει τα στενά όρια της προικοδοτικής διαδικασίας και επεκτείνεται και στην τεκνοποιία και την επίλυση του δημογραφικού προβλήματος. Η σύνδεση του δημοσίου συμφέροντος με τη σύσταση προίκας και τη γέννηση επιγόνων εμφανίζεται και στη διάταξη *D. 49. 15. 12. 3*, όπου η *publica nuptiarum utilitas* συνδέεται με το ενδιαφέρον της πολιτείας για την τεκνοποιία.

Παράλληλα ο Αύγουστος στο πλαίσιο των προσπαθειών της εξισορρόπησης της ρωμαϊκής κοινωνίας γνωρίζοντας ότι ο οίκος είναι το πρώτο χρονικά τέλειο και ολοκληρωμένο σύνολο ανθρώπων¹²⁶, ο θεμέλιος λίθος της

118. Kaser, *RPR* I, 319 σημ. 8 και 9.

119. C. 6. 40. 2 βλ. Kaser, *RPR* I, 319 σημ. 7 το *Authenticum* αποδίδει την διάταξη αυτή σε κάποιον Iulius Miscellus, N. 22, 43 (536) βλ. σχετικά M. Kaser, *Das römische Privatrecht* II, München 1975, (στο εξής, Kaser, *RPR* II), 165 σημ. 26.

120. Garnsey-Saller, 200.

121. Garnsey-Saller, 201.

122. M. Schuster (ed.), *Plinius Minor*, Lipsiae 1952, (Pl. ep.), 4. 15. 3.

123. R. Waltz (ed.), *Sénèque, Dialogues III Consolations*, (Les Belles Lettres) Paris 1961, *Sen. Dial. Cons. Ad Helviam* 16. 3.

124. Βλ. Kaser, *RPR* I, 318.

125. Honsell 117 Kaser, *RPR* II, 335 σημ. 5.

126. R. R. Walzer et J. M. Mingay (edd.), *Aristotelis Ethica Eudemia*, Oxford 1991, (Arist.

εκάστοτε πολιτικής κοινότητας επεδίωξε για το συμφέρον της πολιτείας με την έκδοση των νόμων περί απελευθερώσεων, της *lex Fufia Caninia* (2 π.Χ.) και της *lex Aelia Sentia* (4 π.Χ.)¹²⁷, να περιορίσει τον μεγάλο αριθμό απελευθερώσεων δούλων που έλαβε χώρα κατά την περίοδο αυτή επηρεάζοντας σημαντικά την ισορροπία της ρωμαϊκής κοινωνίας.

Με τη νομοθεσία του Αυγούστου που αφορούσε πληθυσμιακές και κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις εγκαινιάζεται μία επεμβατική πολιτική του κράτους στη σφαίρα της προσωπικής ελευθερίας των υπηκόων, πολιτική η οποία χάριν του δημοσίου συμφέροντος θα εκφρασθεί στη συνέχεια και σε άλλους τομείς του δημοσίου αλλά και του ιδιωτικού δικαίου. Η πολιτική ευεξία, η ευδαιμονία κατά τον Αριστοτέλη¹²⁸ εξασφαλίζεται, όταν ο ηγεμόνας εισάγει πολιτικούς θεσμούς και δικαιικούς κανόνες, οι οποίοι οριοθετούν τις έννοιες του δικαίου και του κοινού καλού: Η απόλυτη προτεραιότητα του κοινού καλού είναι αδιαμφισβήτητη. Άλλωστε αυτοί που ηγούνται της πολιτείας, οι ηγεμόνες πρέπει να έχουν κατά νου δύο Πλατωνικούς κανόνες: ... *Omnino qui rei publicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant unum ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quaecumque agunt, ad eam referant obliti commodorum suorum, alterum, ut totum corpus rei publicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio rei publicae ad eorum utilitatem, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est ...*¹²⁹. Άμεσα επομένως συνδέεται η έννοια του δημοσίου όφελους με την προσωπική παρέμβαση του αυτοκράτορα *D. 1. 15. 1: ... deinde divus Augustus maluit per se huic rei consuli ...* = ο θεός Αύγουστος επιροίμησεν αυτός ο ίδιος να μεριμνήση περί τούτου. Ο διάδοχος του Αυγούστου, ο Τιβέριος (14-37) υπήρξε ένθερμος οπαδός της αρχής της *utilitas publica* από τη θέση του ως *princeps*¹³⁰. Στη *lex de imperio Vespasiani* (69-79)

E.E.), 1242a 22-23, 1242a40-1242b1 *Arist. E.N.* 1160b 22 *Arist. Pol.* 1252a 24-1253a 18, 1260b 13-18.

127. Βλ. Kaser, *RPR* I, 296 και 297.

128. *Arist. E.N.* 1129b 17-19: ... ὥστε ἓνα μὲν τρόπον δίκαια λέγομεν τὰ ποιητικὰ καὶ τὰ φυλακτικὰ εὐδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ

129. *Cic. Off.* I 85: Σε κάθε περίπτωση αυτοί που πρόκειται να αναλάβουν τις υποθέσεις της πολιτείας οφείλουν να έχουν κατά νου δύο πλατωνικούς κανόνες κατά πρώτον να στοχεύουν στο καλό των ανθρώπων κατά τρόπο ώστε ανεξαρτήτως των προσωπικών τους συμφερόντων να εναρμονίζουν τις ενέργειές τους με το κοινό καλό κατά δεύτερο να ενδιαφέρονται για το κοινό καλό για όλο το σώμα των πολιτών και όχι να υπηρετούν τα συμφέροντα μερικών και να εξαπατούν τους υπόλοιπους. Διότι η κυβερνητική διοίκηση όπως άλλωστε και η κηδεμονία πρέπει να ασκείται προς όφελος εκείνων που τους εμπιστεύθηκαν και όχι προς όφελος εκείνων που την ανέλαβαν ...

130. M. Ihm, C. Suetonius *Tranquillus Opera* vol. I, *De Vita Caesarum* (libri VIII), Leipzig 1908, (*Suet. Tib.*), 29-33· E. Koestermann (ed.), *Cornelius Tacitus Annalen* I (1-3), Heidelberg 1963, (*Tac. Ann.*), 4, 38, 1.

το δημόσιο συμφέρον αποτελεί λόγο και οδηγό της αυτοκρατορικής πράξης οριοθετώντας το εύρος της: Ο αυτοκράτορας οφείλει να λαμβάνει μέτρα υπέρ της ωφέλειας και του μεγαλείου του κράτους σε θεϊκές και ανθρώπινες, δημόσιες και ιδιωτικές υποθέσεις: *quaecunque ex usu reipublicae maiestateque divinarum humanarum publicarum privatarum rerum esse censebit*. Αναφορές στη ρήτρα αυτή *utilitatis causa* σύμφωνα με τον *Premmerstein*¹³¹ ανευρίσκονται στον Πομπ. *D. 1. 2. 2. 33*· *D. 1. 15. 3*¹³² και τον *Suetonius*¹³³. Στοιχεία από την σκέψη του Κικέρωνα ανιχνεύονται και στον Τραϊανό (98-117), στους κύκλους του οποίου σύμφωνα με τον Πλίνιο ο Κικέρων και ο Παναίτιος αποτελούσαν πρότυπα¹³⁴. Επί Τραϊανού (98-117) αξιοσημείωτο είναι ότι στα *vota annua*, στους όρκους περιελήφθη η ρήτρα, εάν κυβέρνησε το κράτος σωστά και προς το συμφέρον όλων¹³⁵. Επί Τραϊανού η *utilitas publica*, το δημόσιο συμφέρον γίνεται αντιληπτό ως εντολή του Διός¹³⁶. Ο Αδριανός (117-138) σύμφωνα με τις δηλώσεις δύο προκουρατόρων του ενεργούσε *pro humanis utilitatibus*¹³⁷. Κατά παρόμοιο τρόπο οι προκουράτορες του Μάρκου Αυρηλίου (161-180) διαβεβαιώνουν ότι ο αυτοκράτορας ενεργεί *pro humanis utilitatibus*¹³⁸. Ο Μάρκος Αυρήλιος τονίζει ότι δίκαιο και κοινωφελές συμπίπτουν, η δε μέριμνα για την επίτευξη του κοινού καλού (ἐπ' ὠφελείᾳ ἀνθρώπων) αποτελεί το απόλυτο ιδεώδες¹³⁹.

Παρόμοιες αναφορές ως προς τη σημασία του δημοσίου συμφέροντος

131. A. Von Premmerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München 1937, (*Premmerstein*, 199, 213, 217).

132. Πρβλ. E. Cary (tr.), *Dio's Roman History in nine volumes* Cambridge Massachusetts 1950 (*Dio Cass*), LV 26, 4: ... *nam salutem rei publicae tueri nulli magis creditit convenire nec alium sufficere ei rei, quam caesarem*, όσον αφορά στην συγκρότηση και οργάνωση των *cohortes vigilum*.

133. *Suet. Tib.*, 29: ... *dixi et nunc et saepe alias, p.c., bonum et ... servire debere et universis civibus saepe et plerumque etiam singulis; neque id ...*

134. M. Schuster (ed.), *Plinius Minor*, Lipsiae 1952 (*Pan.*) 67 πρβλ. 68, 94, 80, (*Plin ep.*) 10, 96: ... *nec nostri saeculi est ...* 3, 20, 12· 10, 22.

135. *Plin. Pan.* 67, 4: ... *si bene rem publicam et ex utilitate omnium rexeris ...*

136. *Plin. Pan.* 68, 1· 80, 5· 94.

137. CIL VIII, Suppl. IV, n. 26416 (*Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby*). Bruns, *Fontes iuris Romani antiqui*, I, Tübingen, 1909, 300-302, 115 *Ara legis Hadrianae* και CIL VIII, Suppl. IV, n. 25943 (*Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby*). Bruns, *Fontes iuris Romani antiqui*, I, Tübingen, 1909, 302-304, 116 *SERMO ET EPISTULAE PROCURATORUM DE TERRIS VACUIS EXCOLENDIS* *Sermo procuratorum* (*Steinwenter*, 91 σημ. 45).

138. CIL VIII, Suppl. IV, n. 25943 (*Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby*). Bruns, *Fontes iuris Romani antiqui*, I, Tübingen, 1909, 302-304, 116 *SERMO ET EPISTULAE PROCURATORUM DE TERRIS VACUIS EXCOLENDIS* (*Steinwenter*, 91 σημ. 45).

139. W. Theiler, *Kaiser Marc. Aurel. Wege zu sich selbst*, Zürich 1951, *Marc. Aurel. Med.* 4, 12· N.M. Σκουτερόπουλος μτφρ., Μάρκος Αυρήλιος, *Επιλογή από τα Εις εαυτόν*, Αθήνα, 2007.

εντοπίζονται και στα προοίμια των διατάξεων διαφόρων μεταγενέστερων αυτοκρατόρων. Για παράδειγμα ο Μαϊορίνος¹⁴⁰ κατά την ανάδειξή του από τους συγκλητικούς και το στρατό τονίζει ότι η εκλογή του οφείλεται στην παρέμβαση μίας αγαθής θεότητας που τον ανέβασε στον θρόνο για να υπηρετήσει το συμφέρον τους, αλλά και το δημόσιο συμφέρον. Ο Μαρκιανός στη διάταξη *N.Marc. 2* (450) τονίζει ότι αποτελεί μόνιμη φροντίδα του να μεριμνά για το συμφέρον της ανθρώπινης φυλής: ... *curae nobis est utilitati humani generis providere* ..., ο δε Βαλεντινιανός απευθυνόμενος στον *praefectus praetorio N.V. 14. 3* (444) τονίζει ότι η ανάρτηση των ηδίκτων ανά τις επαρχίες και η επακόλουθη γνωστοποίηση του περιεχομένου τους σκοπό έχει να προωθήσει την *utilitas* και την *concordia*, την ωφέλεια και την αρμονία στο κράτος¹⁴¹. Όταν επομένως ο βασιλεύς διοικεί την πολιτεία μεγαλοφρόνως και μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως¹⁴² χωρίς δηλαδή να αποκλίνει προς κάποιο από τα μέρη η ειρήνη επικρατεί στις πόλεις και η ισότητα μεταξύ των πολιτῶν διαφυλάσσεται¹⁴³. Τότε και οι πολίτες εὐγνωμόνως εκπληρώνουν τη φορολογική τους υποχρέωση¹⁴⁴ έναντι του βασιλέα¹⁴⁵, αλλά και του ευνομούμενου κράτους¹⁴⁶, το οποίο καθιστά δια της πληρωμῆς των χρεῶν τους δυνατό το εὖ ζῆν¹⁴⁷. Ἡ περὶ τῶν φυλάκων καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν τε καὶ ὑπηκόων τῆς συμπολιτεύσεως ἁρμονία¹⁴⁸, η πολιτική δηλαδή δικαιοσύνη¹⁴⁹ είναι επομένως μόνον τότε εφικτή, όταν λύρας τύπῳ ἕκαστος

140. *N.Mai. 1* (458).

141. *N.V. 14. 3* (444).

142. J. De Arnim, *Dion Prusaensis quem vocant Chrysostomum, quae extant omnia*, Bd. I-II, Berlin 1962, (D.Chr.), Or. 44. 12: ...Τὴν δὲ ἀληθὴ ἐλευθερίαν καὶ ἔργῳ περιγιγνομένην τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἀνὴρ καὶ πόλις ἐκάστη παρ' αὐτῆς λαμβάνει, μεγαλοφρόνως καὶ μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως διοικοῦσα τὸ καθ' αὐτήν ...

143. *N. 17. 118. 31-35*: ... πᾶσαν εἰρήνην εἶναι ταῖς πόλεσιν, ἐκ τοῦ την ισότητα κἀνταῦθα τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις φυλάττειν ...

144. *N. 8. 74. 5-10*: ... μετὰ πάσης εὐγνωμοσύνης τοὺς δημοσίους ἀνελλιπῶς φόρους εἰσάγειν καὶ μηδὲ τῆς παρὰ τῶν ἀρχόντων ἀνάγκης δεῖσθαι, ἀλλ' οὕτως εὐγνωμόνως ἑαυτοὺς παρέχειν

145. *Lydos. De mag., 143. 25*: ... γεωργὸς δὲ οὐκ ἦν, οὐχ ὑποτελὴς τῷ δημοσίῳ λοιπὸν καὶ δασμὸς μὲν οὐκ εἰσεφέρετο τῇ βασιλείᾳ ...

146. *N. 149. 724. 28-29*: ... τὰ παρ' αὐτῶν συντελούμενα τὰ μὲν εἰς αὐτοὺς τὰ δὲ καὶ δι' αὐτοὺς δαπανᾶσθαι τε καὶ ἐπιδίδοσθαι ...

147. *N. 77. 381. 16-24*: ... τὸ τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ τοῦ δεσπότη τοῦ θεοῦ καλῶς βιοῦν καὶ τὴν αὐτοῦ εὐρεῖν εὐμένειαν... 160, 749, 18-20 *Them., Or. 13. 250. 18*: ... ἄνθρωποι διψῶσιν εὐδαιμονίας ... *De scientia. 13. 13-19*: ... δίκαιον εἶναι ἅμα καὶ πρέπον ... τὰς τροφὰς αὐτοῖς καὶ τοὺς μισθοὺς τῆς φυλακῆς δίδοσθαι ... τῆς γηροτροφίας παραψυχὴν.... σιτήσεις δημοσίας.

148. *De scientia. 13. 1-4*.

149. *Plat. Rep. 433e 12*: ... ἡ τοῦ οἴκειο τε καὶ ἑαυτοῦ ἕξις καὶ πρᾶξις δικαιοσύνη ἂν ὁμολογοῖτο ... *πρβλ. Plat. Rep., 370 d-c*.

τῶν πολιτῶν ἑναρμονίως τὰ ἴδια πράττει¹⁵⁰. Στο πλαίσιο αυτό η αρμονία αντικατοπτρίζει εκφράζει την κατάσταση μίας συντεταγμένης πολιτείας, ενός ευνομούμενου κράτους, το οποίο οργανώνεται βάσει συγκεκριμένων αξιολογικών κανόνων και προτύπων.

Θρησκεία

Η απροκάλυπτη χρήση από τον Τάκιτο της έννοιας της *utilitas publica* ως δικαιολογητικής βάσης για τις διώξεις των Χριστιανών και η έμμεση αναφορά της στον Πλίνιο, αποδεικνύει τη ζωτική σημασία του αυτοκράτορα και της λατρείας του στην κρατική λειτουργία. Ξένες λατρείες γίνονταν τότε μόνον δεκτές, εφόσον δεν κατέλυαν το δεσμό μεταξύ του θεού - αυτοκράτορα και του *religiosissimum populum*, και δεν συνδυάζονταν με αμφισβήτηση της εξουσίας, προσβλητικά ήθη ή εγκληματικές ενέργειες. Άλλωστε για τη ρωμαϊκή ιδεολογία δεν υπήρξε ποτέ κατακριτέο και κατ' επέκταση τιμωρητέο, το περιεχόμενο μιας θρησκείας, αλλά μόνον ο αντίκτυπος και οι επιπτώσεις που αυτή είχε για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια. Τόσο ο Πλίνιος, όσο και ο Τάκιτος και ο Σουέτων θεωρούν τον Χριστιανισμό ως *exitiabilis, prava immodica nova et malefica superstitio*¹⁵¹, την δε επιβολή των ποινών αναγκαία εξαιτίας της αδιάλλακτης στάσης των χριστιανών σε θέματα δημόσιας λατρείας, της άρνησής τους δηλ. να αποδώσουν τιμές στον αυτοκράτορα. Μάλιστα ο Τάκιτος εν προκειμένω τονίζει ότι από τη στιγμή που τα ρωμαϊκά νοικοκυριά περιλαμβάνουν ανθρώπους από ξένα έθνη με ήθη που είναι αντίθετα προς τα ρωμαϊκά και με ξένες λατρείες δεν μπορεί κανείς να τους αναγκάσει σε συμμόρφωση χωρίς εκφοβισμό¹⁵². Στη συνέχεια στο χωρίο αυτό εξάλλου εντοπίζεται ίσως για πρώτη φορά η έννοια του δημοσίου συμφέροντος¹⁵³, ως λόγος υπέρβασης των κανόνων δικαίου: ... *habet aliquid ex iniquo omne magnum exemplum, quod contra singulos utilitate publica rependitur*...¹⁵⁴. Εδώ η *utilitas publica* χρησιμοποιείται ενсу-

150. *De scientia*, 39, 19-22: ... καὶ τῶν πολιτῶν ἕκαστος ἑναρμονίως, λύρας τύπῳ τὰ ἴδια πράττων ἢ τε πολιτεία ταῖς ὅλαις τῆς παναρμονίου συμφωνίας κινουμένη χορδαῖς δικαιότερα καὶ εὐσταθεστέρα γένοιτο ...' 31, 15: ... ἰδιοπραγεῖν ἑκάστους ἐν οἷς ἂν τύχοιεν τεταγμένοι ...

151. E. Koestermann (ed.), *Cornelius Tacitus Annalen I (1-3)*, Heidelberg 1963. (*Tac. Ann.*) 15, 44, 3: ... *exitiabilis superstitio* ...' *Suet. Nero XVI*, 2: ... *superstitio nova et malefica* ...' *Pl. ep. X*, 96, 8: ... *superstitio prava, immodica* ...

152. *Tac. Ann.* 14, 44, 3: ... *postquam vero nationes in familiis habemus, quibus diversi ritus, externa sacra aut nulla sunt, colluviem istam non nisi metu coerceris* ...

153. *Tac. Ann.* 15, 44, 5: ... *tamquam non utilitate publica, sed in saevitiam unius absumerentur* ...

154. *Tac. Ann.* 14, 44, 4.

νείδητα για να δικαιολογήσει μία ανεπιεική διαδικασία (*insontes peribunt*) κατά των συμφερόντων των *singuli*, επομένως κατά του *suum cuique*. Η συχνά επομένως αναφερόμενη *utilitas publica* παλαιότερα ως *utilitatis communio*¹⁵⁵ σημαίνει στην περίπτωση αυτή την κρατική λογική, το δημόσιο συμφέρον.

Αλλά και στα μεταγενέστερα χρόνια οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν ξεφεύγουν της παρεμβατικής πολιτικής του κράτους. Συγκεκριμένη ποινή επιβάλλει ο Μαξιμίνος Θραξ (235-238), ο οποίος προστάττει την θανάτωση των ιερωμένων¹⁵⁶. Σε διάταγμα του Δεκίου (249-251) κατά των Χριστιανών οι ποινές που επιβλήθηκαν ήσαν ποικίλλες¹⁵⁷. Επί Βαλεριανού το εκδοθέν *rescriptum* του έτους 257 έκανε αναφορά σε *capite plectetur*, το δε δεύτερο εκδοθέν *rescriptum* του έτους 258 περιελάμβανε μία λεπτομερειακή καταγραφή των ποινών. Αργότερα τα τέσσερα Ήδικτα του Διοκλητιανού 303-304 επιδεικνύουν κλιμακούμενη αυστηρότητα. Ο Χριστιανισμός πρέπει να εξαλειφθεί, οι εκκλησίες και οι αγίες γραφές να καούν, οι κληρικοί να φυλακισθούν και σε περίπτωση που δεν θελήσουν να θυσιάσουν θα υποβληθούν σε βασανιστήρια (μυρίαις καταξάινειν βασάνοις) οι δε λοιποί χριστιανοί θα καταναγκασθούν στην προσφορά θυσιών¹⁵⁸. Παρόμοιες απαγορεύσεις ίσχυσαν και για τον Μανιχαϊσμό, ο οποίος επί Διοκλητιανού θεωρήθηκε ομαδικό και μαζικό έγκλημα κατά του κράτους,¹⁵⁹ θεμελιώθηκε δε στο ότι δεν έπρεπε να διακινδυνεύσουν υφιστάμενα θρησκευτικά ήθη και να διαταραχθεί η δημόσια ασφάλεια από υποκινητές στάσεων και ανθρώπους εχθρικά διακείμενους προς τη Ρώμη, οι οποίοι υποστηρίζονταν από την Περσία. Τα βαθύτερα ωστόσο αίτια των διωγμών κατά των Μανιχαίων ανάγονται στις ίδιες τις αρχές της πίστης τους. Οι αρχές της παγκοσμιότητας, της οικουμενικότητας και της καθορισμένης διδασκαλίας, όπως και η εξάπλωση σε οικουμενική κλίμακα των μανιχαϊστών, έθεταν

155. C. 8. 50. 6 (291). Για την *utilitatis communio* βλ. W. Suerbaum, *Vom antiken zum frühmittelalterlichen Staatsbegriff*, Münster 1977, 25 σημ. 67.

156. E. Schwartz-Th. Mommsen (edd.), *Eusebius Caesariensis Werke*, Band 2, *Die Kirchengeschichte Teil 2.-2.*, ανατύπ. από τον F. Winkelmann, Berlin 1999, *Euseb. Hist. Eccl.* 6. 28. παρά ταύτα στους επισκόπους επεβάλλετο η ποινή της *deportatio* ή φυλακίζονταν βλ. E. Levy, «Gesetz und Richter im kaiserlichen Strafrecht», *Gesammelte Schriften*, τ. II, Köln-Graz 1963, (στο εξής Levy, «Gesetz und Richter»), 480.

157. Mommsen *Jur. Schriften III*, 415· Levy, «Gesetz und Richter», 480.

158. *Euseb. Hist. Eccl.* 8. 2. 4 και 5· πρβλ. 8. 6. 10· E. Schwartz-Th. Mommsen (edd.), *Eusebius Caesariensis Werke*, Band 2, *Die Kirchengeschichte Teil 2.-2.*, ανατύπ. από τον F. Winkelmann, Berlin 1999 *Euseb. De martyr. Palaest* 3. 1 (Levy, «Gesetz und Richter» 481).

159. Βλ. σχετικά με τον μανιχαϊσμό ως έγκλημα κατά του κράτους V. M. Minale, «Diritto bizantino e eresia manichea. Storia di un'ossessione», στον τόμο J. H. A. Lokin-B. H. Stolte, *Introduzione al diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici*, IUSS Press, Pavia-Italia, 2011, 351-378.

σε αμφισβήτηση την κυριαρχία του ρωμαϊκού κράτους. ο αυτοκράτορας αντιμετωπίζει την άρνησή τους να αποδώσουν τιμές στον αυτοκράτορα, να συμμετάσχουν δηλ. στην δημόσια λατρεία, ως έγκλημα κατά του κράτους (Staatsverbrechen=Massenverbrechen), γεγονός που θα δικαιολογούσε ακόμα και την επιβολή της θανατικής ποινής, σε κάθε περίπτωση πάντως την επιβολή μίας συγκεκριμένης ποινής η οποία θα έπρεπε να εκτελεσθεί από όλους τους διοικητές των επαρχιών.

Πρώτος ο Διοκλητιανός, τόσο σε θέματα δημόσιας λατρείας όσο και στο περί δικαίου αίσθημα, επιθυμούσε τη σύμπνοια, την ομόνοια των ομοφρονούντων και την υποταγή παράλληλων ομοειδών δυνάμεων στην υπηρεσία του ρωμαϊκού κόσμου και του αυτοκράτορα, αντίληψη η οποία θα έβρισκε την έκφρασή της αργότερα στη διάταξη των αυτοκρατόρων Κωνσταντίου (337-361) και Ιουλιανού (360-363): ... *Gaudere enim et gloriari ex fide semper volumus, scientes magis religionibus quam officiis et labore corporis vel sudore nostram rem publicam contineri* ...¹⁶⁰. Παρόμοια αντίληψη θα εκφρασθεί και στην νομοθεσία του Ιουστινιανού¹⁶¹, σύμφωνα με την οποία το κράτος οφείλει να μεριμνά για την σωτηρία των ψυχών των υπηκόων του δια του ὀρθοδόξου δόγματος αὐτῶν σώζειν ψυχὰς διὰ τοῦ τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἅπαντας καθαρὰ διανοία πρεσβεύειν, καὶ τοῦτο μὲν τὴν ἁγίαν καὶ ὁμοιούσιον τριάδα προσκυνεῖν καὶ δοξάζειν τοῦτο δὲ τὴν ἁγίαν καὶ αειπάρθενον θεοτόκον Μαρίαν ὁμολογεῖν καὶ σέβειν¹⁶². Εκείνοι ωστόσο που δεν θα συμπορευθούν με το ορθόδοξο δόγμα θα στερηθούν και τις επίγειες απολαβές¹⁶³. Το έτος 535 ωστόσο ο Ιουστινιανός επιδεικνύει μία μετριοπαθή στάση έναντι των αιρετικών αντιλαμβανόμενος ότι παρόμοια αδιάλλακτη στάση του επέφερε ζημία στον *fiscus*¹⁶⁴. Έτσι υποδεικνύει στον διοικητή της επαρχίας να μην προβαίνει σε ανεπίτρεπτες διώξεις και άσκηση βίας κατά των υπηκόων για θρησκευτικούς λόγους αφού κάτι παρόμοιο θα επηρρέαζε τη φορολογική απόδοση της επαρχίας.

160. C.T. 16. 2. 16 (361).

161. Για την εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού και την επιβολή του ορθόδοξου δόγματος, όπως και για τα διωκτικά μέσα κατά των αιρετικών και των ετερόδοξων βλ. E. Stein, *Histoire du Bas Empire* Amsterdam 1968, II 369 έπ. Ως προς την θρησκευτική νομοθεσία των χριστιανών αυτοκρατόρων βλ. J. Gaudemet, *L'Église dans l'empire romain (IVe-Ve siècles)*, Paris 1958, 599 έπ.

162. C. 1. 5. 18 pr.

163. C. 1. 5. 12. 5: ... καὶ τὰ τῶν ἀνθρωπίνων ἀγαθῶν ἐπέχεται ...

164. Ch. Gizewski, *Zur Normativität und Struktur der Verfassungsverhältnisse in der späteren römischen Kaiserzeit*, München 1988, (Gizewski), 118.

Φορολογία

Η τήρηση του νόμου και της τάξης, αλλά και η συγκέντρωση των φόρων υπήρξαν ανέκαθεν ο βασικός στόχος της διοίκησης· στο πλαίσιο αυτό από τα τέλη του 3ου αιώνα οι καινούργιες μορφές δικαιοκρινών θεσμών, όπως π.χ. ο νομικός θεσμός της απαλλοτρίωσης εκ μέρους του κράτους¹⁶⁵, τον οποίο δεν αναγνώριζε το κλασσικό ρωμαϊκό δίκαιο, συνέβαλλαν στην ασφάλεια του δικαίου, αλλά και στην απρόσκοπτη, χάριν της δημοσιονομικής διαχείρισης, είσπραξη των φόρων. Έτσι στις διατάξεις του Θεοδοσιανού Κώδικα C. Theod. 15, 1 50 (412) και – 15, 1, 51 (413), η απαλλοτρίωση κτηρίων βασίζεται στο ότι η ατομική *utilitas* οφείλει να υποχωρεί έναντι της κρατικής ... *ut privata juste negleretur paulisper utilitas* ...¹⁶⁶. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μίας τέτοιας κρατικής παρεμβατικότητας αποτελεί και η ρύθμιση της υδροδότησης για την ικανοποίηση των αναγκών των επαρχιών¹⁶⁷. Ο Frontinus (40-103) μάλιστα δικαιολογεί την απαλλοτρίωση γης για την κατασκευή αγωγών νερού *ex re tantum publicae utilitatis*¹⁶⁸.

Όσον αφορά στον δημοσιονομικό τομέα η αξίωση ειδικότερα του αυτοκράτορα της υστερορωμαϊκής περιόδου να εισπράττει φόρους πηγάζει από τη φύση της υπέρτατης εξουσίας που ασκεί, του *imperium*. Η φορολόγηση αποτελεί ένα «ιστορικό φαινόμενο του δεδομένου κράτους»¹⁶⁹ και επομένως η φορολογική θεωρία εδράζεται στην εκάστοτε ισχύουσα αυτοκρατορική και πολιτική θεωρία¹⁷⁰. Ο αυτοκράτορας επιβάλλει φόρους όχι ως νομέας και κάτοχος (ιδιοκτήτης) τεραστίων ακινήτων, αλλά προκειμένου να ευεργετήσει τους υπηκόους του εκπληρώνοντας την αποστολή του κατά τούς υπό του δημιουργού τεθέντας όρους¹⁷¹ ως φιλόσοφος-βασιλέας

165. Pomponius D. 18. 1. 67: ... *Alienatio cum fit, cum sua causa (παρακολουθήματα) dominium ad alium transferimus* ...

166. C.T. 15. 1. 50 (412)·πρβλ. Dios Roman History with an english translation by E. Cary I Cambridge-Massachusetts 1954. (Dio Cass.) V 20: ... "Ότι ἔοικε τὸ πλεῖστον τοῦ ἀνθρωπίνου πρὸς μὲν τὸ ἀνθιστάμενον καὶ παρὰ τὸ συμφέρον φιλονικεῖν, τοῖς δὲ ὑπεῖχουσι καὶ παρὰ δύναμιν ἀνθυπουργεῖν ...

167. Βλ. ειδικότερα για το ζήτημα αυτό τη μελέτη του G. Geissler, *Die öffentliche Wasserversorgung im römischen Recht* (Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen (29) Berlin 1998).

168. C. Kunderewicz, Sex. Iulius Frontinus, *De aquaeductu urbis Romae*, Leipzig 1973, 97, 3 και 128

169. W. Gerloff, *Die öffentliche Finanzwirtschaft*, Bd. 1, Frankfurt 1948, Bd. 2, 1950, (Gerloff, *Finanzwirtschaft*), I. 166 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 19 σημ. 1).

170. W. Gerloff, "Die Rechtfertigung der Besteuerung", *Festgabe für G. V. Schanz* 2 (1928), 141-157 (Gerloff, *Rechtfertigung*), 141· W. Vocke, "Die Idee der Steuer in den Geschichte", *Finanzarchiv* 7 (1890), 4 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 19 σημ. 1).

171. R. Wuensch, I. Lydi, *De magistratibus populi Romani libri tres*, Stuttgart 1967, (Lydos, *De mag.*), 79, 5-7.

καθοδηγούμενος από τη φρόνηση¹⁷² και τη θεϊκή δύναμη¹⁷³. Ἀλλωστε τὸ εὐεργετεῖν ἄνθρώπους αποτελεί βασική λειτουργία δικαίας πολιτείας¹⁷⁴. Στο πλαίσιο αυτό το αἶσθημα του δικαίου και της δικαιοσύνης, η κατ' ἐξοχήν πολιτική αρετή (*Staatstugend*), αναπτύσσεται δια της επιστήμης¹⁷⁵ ὥστε να παράγει ἀγαθὸ ἔργο¹⁷⁶ αὐτός που ἔχει την πολιτική δύναμη και την πραγματική εξουσία στο κράτος¹⁷⁷. Ἦδη ο Κικέρων αναφερόμενος στον Πομπήιο (Cn. Pompeius Magnus), εἶχε τονίσει ὅτι το συγκεκριμένο πολιτικό πρόσωπο ἀξίωνε την ισχύ του ως *princeps civitatum* ὄχι μόνον λόγω των στρατιωτικῶν επιτυχιῶν του, ἀλλὰ και λόγω της παιδείας του: *Si ratio, consilium prudentia, Pompeius antistat*¹⁷⁸. Ο Πομπήιος ως ἐπαῖων, ως ἄρχειν εἰδώς¹⁷⁹, εἶχε την πολιτική δύναμη και την πραγματική εξουσία στο κράτος.

172. I. Bywater, *Aristotelis, Ethica Nicomachea*, Oxford 1959, (Arist. EN), 1144b 28: ἡ φρόνησις ὀρθὸς λόγος περὶ τῶν πρακτῶν 1141b 23: ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ φρόνησις ἡ αὐτὴ μὲν ἔστι· W. D. Ross, *Aristotelis Politica*, Oxford 1962, (Arist. Pol.) 1253a 34: φρόνησις καὶ ἀρετὴ· πρβλ. Arist. EN 1144a 8, 21, 1145a 5: ... ἡ ἀρετὴ τὸν σκοπὸν ποιεῖ ὀρθὸν ἡ δὲ φρόνησις τὰ πρὸς τοῦτον ...

173. C. 1, 3, 43, 6: ... καὶ τὰ τῆς κοινῆς ἡμῶν πολιτείας πράγματα ἐτοιμοτάτης τεύξεται τῆς τοῦ φιλανθρώπου θεοῦ βοηθείας ...

174. C. M. Mazzuchi, *Menae Patrikii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus*, Milano 1982, (De scientia), 48, 12: ... τὸ εὐεργετεῖν ἄνθρώπους ἐν τῷ ξυνιστάναι μάλιστα δικαία πόλιν καὶ πολιτείαν γνωρίζεται ...

175. De scientia, 17, 13-15: ... Οὐκοῦν καὶ ἡμεῖς τὴν βασιλικὴν ζητοῦντες ἐπιστήμην ἃ μὲν δυνατὰ λόγῳ εὐρεῖν οἴησόμεθα ἐπιστημονικῶς εὐρηκέναι ...

176. N. Terzaghi, *Synesii Cyrenensis Hymni et Opuscula Bd. II/1.*, Rom 1944, (Synes., De regno), 11, 9-10: ... εἴη σοι τὸ βασιλεύειν ταύτῃ σεμνὸν ὅτι τὴν ἀρετὴν ἐγύμνασεν ... (Synes., Paionios), 136, 9-12: ... τῇ τε πολιτείᾳ καλῶς ἂν ἔχοι παρὰ τοιούτων ἐπιτροπεύεσθαι, καὶ ἡμεῖς ὀνησόμεθα τιμὴν ἐξ ἀνθρώπων φιλοσοφία μνηστεύσαντες μετὰ τοῦ μένειν ἐν ἡθεσι πρέπουσι ...

177. Synes., De regno, 15, 16-19: ... καὶ τοῦτον ἐγὼ τελεώτατον ἄνδρα καὶ βίον ἀναγορεύω ... ὃς ἄρχειν ἔλαχεν ἄρχειν εἰδώς ...· πρβλ. C. W. Dindorf, *Themistii Orationes*, Hildesheim 1961 8 σελ. 128· H. Schenkl, G. Downey (edd.), *Themistii orationes quae supersunt*, 1-3, Leipzig 1965-74, 8 162 20-29 (Dind. 128), (στο ἐξῆς Themist.), Or. 8, 178, 2-4: ... ἄνδρας ἀγαθοὺς καὶ πρὸς τὸ ἄρχειν ἐπιτηδεῖους ...· Themist., Or. 2, 50, 4: φιλοσοφία δὲ μάλιστα δείξασα ὅτι κρείττων ἐστὶ τῶν ὑπηκόων.

178. K. Ziegler (ed.), *M. Tullius Cicero Fasc. 39. De Re Publica*, Leipzig 2001· J. G. F. Powell (ed.), *M. Tulli Ciceronis De Re Publica*, Oxford 2006· C. W. Keyes (tr.), *De Re Publica, De Legibus*, Cambridge Massachusetts 1966, (στο ἐξῆς Cic. Rep.), 3, 18, 28. Βλ. για τις επισκέψεις του Πομπήιου στη Ρόδο κατὰ τα ἔτη 66 καὶ 62 καὶ τον ιδιαίτερο δεσμό που εἶχε ἀναπτύξει με τον στωικό Ποσειδόνιο K. Reinhardt, *Poseidonios v. Apameia, der Rhodier genannt*, Stuttgart 1954, 565· K. Ziegler, *Plutarchus Vitae parallelae III 2*, Lipsiae 2000, *Pompeius*, 42, 10: ... μὲν ἠκροάσατο τῶν σοφιστῶν, καὶ δωρεὰν ἐκάστῳ τάλαντον ἔδωκε· Ποσειδώνιος δὲ καὶ τὴν ἀκρόασιν ἀνέγραψεν ...

179. Ο σοφὸς κατὰ τοὺς στωικοὺς ἐπειδὴ κατέχει τὴ βασιλικὴ ἐπιστήμη εἶναι καὶ ἄρχοντας καὶ βασιλεὺς ἐπειδὴ γνωρίζει ὅσα πρέπει νὰ πράττει ἢ νὰ ἀποφεύγει Φίλωνος, *Περὶ ὄν.*, § 152, τ. III σ. 182, 23 (S.V.F. III 618 Olympiodorus in Plat. Alcib. Pt. p. 55

ώστε να παράγει αγαθό έργο και να προστατεύει το κοινό των ρωμαίων κυριαρχώντας επί εκόντων¹⁸⁰. Επομένως η φρόνηση, η *prudentia* κατά τον Κικέρωνα είναι ίδιος άρετή¹⁸¹ των αρχόντων, άρα και των φιλοσόφων-βασιλέων¹⁸², η δε γνώση της αρετής δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά έχει ως στόχο την πρακτική εφαρμογή της έννοιας του αγαθού¹⁸³, του συμφέροντος, της *utilitas* (τὸ κοινῇ συνοῖσον τοῖς ὑπηκόοις)¹⁸⁴.

Ειδικότερα ο Μ. Κωνσταντίνος τονίζει ότι οι φορολογικές απαιτήσεις καθορίζονται πρωτίστως υπέρ του στατεύματος και επιβάλλονται υπέρ της δημόσιας σωτηρίας: ... *ad nostri usus exercitus, pro communi salute poscuntur* ...¹⁸⁵. Η διάταξη αυτή περιελήφθη και στον *Corpus Iustinianus*¹⁸⁶. Ο Ιουστινιανός σε άλλη παρόμοια διάταξη επαναλαμβάνει ότι οι φορολογικές

ed. Creuzer: ... ὁ εἰδὼς ἄρχειν, μόνος ἄρχων ἐστίν. Cf. Proclus in Plat. Alcib. Pr. p. 164 ed. Creuzer: ... μόνος ἄρχων ὁ σπουδαῖος, μόνος δυνάστης, μόνος βασιλεὺς ... οὕτω καὶ ἄρχοντα καὶ βασιλέα τὸν ἔχοντα τὴν βασιλικὴν ἐπιστήμην ...) (Μ. Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, «Μόνος ὁ σπουδαῖος ἄρχει», 235-252 στον τόμο, *Η έννοια του Πολίτη στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, έκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2009, (στο εξής Πρωτοπαπά-Μαρνέλη), 247 σημ. 60).

180. E. Cary (tr.), *Dio's Roman History in nine volumes* Cambridge Massachusetts 1950. (Dio Cass.), 41. 54. 1: ... καὶ ὁ μὲν παρ' ἐκόντων τε τιμᾶσθαι καὶ ἐθελόντων προσταττεῖν φιλεῖσθαι ... ως προς το έτος 48 π. Χ. Βλ. σχετικά Α. Von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München 1937, (Premerstein), 118.

181. Arist. Pol. 1277b 25: ... ἡ δὲ φρόνησις ἄρχοντος ἴδιος ἄρετή μόνη ...

182. Arist. Phil. et Corpus Aristotelicum Scholia: cf. Scholia in Aristotelem (5015) f 79. 1489b 16: ... ἄγασθαι δὲ ἄξιον Ἀριστοτέλην, ὅτι μικρὸν τὰ Πλάτωνος ῥήματα μεταθεῖ: τὸν λόγον πεποίηκεν ἀληθέστερον, φιλοσοφεῖν μὲν τῷ βασιλεῖ οὐχ ὅπως ἀναγκαῖον ἀλλὰ καὶ ἐμποδών, τὸ δὲ φιλοσοφοῦσιν ἀληθινῶς ἐντυγχάνειν εὐπειθῇ εὐήκοον· ἔργων γὰρ ἀγαθῶν τὴν βασιλείαν ἐνέπλησεν, οὐχὶ ῥημάτων· βλ. επίσης Arist. Pol. 1266a 32: ... Εἰσὶ τινές πολιτεῖαι αἱ μὲν ἰδιωτῶν αἱ δὲ φιλοσόφων καὶ πολιτικῶν.

183. Βλ. Arist. EN 1144a 8, 21, 1145a 5: ... ἡ ἄρετή τὸν σκοπὸν ποιεῖ ὀρθὸν ἡ δὲ φρόνησις τὰ πρὸς τοῦτον ... Themist., Or. 2, 40, 9-11: ... οὐ γὰρ ἵνα εἰδῶμεν τί ἐστὶν ἄρετή, σκοπούμεθα, ἀλλ' ἵνα ἀγαθοὶ γενώμεθα διὰ τῶν ἔργων ...· πρβλ. Synes., De regno, 11, 9-10: ... ἀλλὰ τῶν γε κατ' ἄρετὴν ἔργων ἤδη πού τινες καὶ τύχην συνεπεσπάσαντο. τούτοις ἐναρίθμιος εἶης ὧ βασιλεῦ, ἵνα μὴ μάτην δεῦρο φιλοσοφία φθέγγηται ... Themist., Or. 2, 40, 7-9: ... Λέγει ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς ὅτι τέλος αὐτῆς οὐ γνώσης, ἀλλὰ πρᾶξις ἐστὶ ...· Synes., De regno, 17, 17-18: ... ἵνα μὴ ἀχρεία καὶ ἄπρακτος ἄρετῆς φύσις ἀγνοουμένη μαραίνηται, ἀλλ' εἰς ἀνθρώπων εὐεργεσίας δαπανήσῃ τὴν δύναμιν ... Themist., Or. 17, 306, 1-2: ... ἐπανήγαγεν αὐτῆς διὰ μακροῦ χρόνου φιλοσοφίαν ὁ θεοειδέστατος αὐτοκράτωρ εἰς τὴν τῶν κοινῶν ἐπιμέλειαν ...

184. N. 161, 746, 13-16· N. 89, 428, 1-4: ... ὥστε ἀθάνατον ταύτης ἡμῶν τῆς νομοθεσίας τὴν ὠφέλειαν τῷ πολιτεύματι ... Themist., Or. 5, 92, 7-9: ... νόμος γὰρ οὗτος φιλοσοφίας μὴδ' ὅτιοῦν ἐργάζεσθαι πρὸς μόνην ψυχαγωγίαν, ἀπανταχοῦ δὲ τῷ κεχαρισμένῳ τὸ συμφέρον καταμιγνύναι ...

185. C.T. 11, 7, 3 (320) (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 23 σημ. 32).

186. C. 10, 19, 2 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 23 σημ. 33).

εισπράξεις εξυπηρετούν την ενίσχυση του στρατού με τη μεσολάβηση του οποίου οι στόχοι του κράτους πραγματώνονται¹⁸⁷. Στην Νεαρά δε 161¹⁸⁸ εξαγγέλεται από τον αυτοκράτορα ότι οὐ γὰρ ἄλλως ἔνεστι τὸ πολίτευμα διασώζεσθαι, μὴ τῶν εὐσεβῶν εἰσαγομένων τελεσμάτων ἐξ ὧν ... τείχη τε καὶ πόλεις ἐπανορθοῦνται καὶ τὰ ἄλλα πάντα πρόεισιν ὅσα βλέπει πρὸς τὸ κοινῇ συνοῖσον τοῖς ὑπηκόοις.

Σύμφωνα με τις αρχές της φορολογικής πολιτικής του υστερορωμαϊκού κράτους η διατήρηση των φορολογικών προνομίων θα αντιστρατευόταν στην βασική αρχή της δικαιοσύνης: «*beneficium enim quibusdam datum plebis iniuria est*»¹⁸⁹. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοία «μία συνέπεια τῆς ἀρχῆς τῆς φορολογικῆς δικαιοσύνης υπήρξε ἡ ἀπαγόρευση τῆς δυσμενούς φορολογικῆς διάκρισης»¹⁹⁰. Ἐτσι ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου¹⁹¹, ἀλλὰ καὶ τῶν μεταγενέστερων αυτοκρατόρων¹⁹² *rescripta* τα οποία εμπεριέχουν προνόμια καὶ ἀποκλίνουν ἀπὸ τὸ ἰσχύον δίκαιο (*lex generalis*) δὲν ἰσχύουν. Στὸ πλᾶισιο αὐτὸ σημαντικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ διάταξη C. 1. 22. 6 τοῦ Αναστασίου, στὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς στὴν C. *Summae rei publicae* § 4¹⁹³. Σύμφωνα με τὴν παραπάνω διάταξη τοῦ Αναστασίου, ἡ ὁποία ἀφορὰ τὰ δημοσιονομικά συμφέροντα, ὅλα τὰ *rescripta* τα οποία ἀντίκεινται στὸ *jus generale* ἢ τὴν *utilitas publica* εἶναι ἀνίσχυρα.

Τὸ δημόσιο συμφέρον ἐπομένως συνδέεται με δημοσιονομικά συμφέροντα. Ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211) καὶ Καρακάλλα (198-217) μάλιστα, ἐνὼ τονίζεται ἡ ἀπαγόρευση ἐπιβολῆς νέων φόρων (*non quidem temere permittenda est novorum vectigalim¹⁹⁴ exactio*), ἐκτακτὴ φορολογία μποροῦσε νὰ ἐπιβληθεῖ χάριν τῆς *utilitas communis* μετὰ ἀπὸ σχετικὸ αἶτημα τοῦ διοικητῆ

187. N. 8 c. 10.

188. N. 161, 746, 13-16.

189 C.T. 13. 1. 9 (372)· πρβλ. C.T. 11. 13. 1 (383): «*Privilegia omnia paucis concessa personis in perniciem plurimorum*». Βλ. Piganiol, *L' Empire*, 185 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 24 σημ. 4 καὶ 6).

190 C.T. 13. 1. 6 (364): ... *exceptione immunitatis nullus utetur*· C.T. 13. 10. 8 (383): ... *Nemo aliquid immune possideat*· Gerloff, *Finanzwirtschaft*, 179. (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 24 σημ. 6).

191. C.T. 1. 2. 2 (315): ... *contra ius rescripta non valeant* ...· πρβλ. C.T. 1. 2. 3 (317)· C. 1. 14. 1 (316): ... *Inter aequitatem jusque interpositam interpretationem nobis solis et oportet et licet inspicere* ...

192. C.T. 1. 2. 11 (398) (Impp. Arcadius et Honoris AA. Eutychiano praefecto praetorio): ... *Rescripta ad consulationem emissa vel emittenda, in futurum his tantum negotiis ... opitulentur, quibus effusa docebuntur* ...· βλ. ἐπίσης C. 1. 14. 2 (426) (Impp. Theodosius et Valentinianus AA. ad Senatum).

193. C. *Summae rei publicae* (Corpus Juris Civilis II, Codex 2 ἐπ.).

194. Πρβλ. D. 39. 4. 16, 7· D. 50. 16. 17. 1: ... *Intelligere debemus, ex quibus vectigal fisci capit, quale est vectigal portus vel venalium rerum, item salinarum et metallorum et piscariarum* ...

της επαρχίας¹⁹⁵. Στους αιώνες που θα ακολουθήσουν οι αυτοκράτορες επικαλούμενοι την κοινή ωφέλεια, το δημόσιο συμφέρον δεν διστάζουν να καταργήσουν ακόμα και την ατέλεια της βασιλικής¹⁹⁶, αλλά και της εκκλησιαστικής περιουσίας. Παρόμοια επιχειρηματολογία υπέρ του δημοσίου συμφέροντος αναπτύσσει ο Ιουστινιανός, όταν διατάσσει ότι η εκκλησιαστική περιουσία δεν μπορεί να είναι απαλλαγμένη φόρων¹⁹⁷. Επειδή όμως η «φορολογική πολιτική είναι το αποτέλεσμα γενικών παραγόντων οικονομικής και κοινωνικής φύσης»¹⁹⁸, η φοροαπαλλαγή ειδικότερα του εκκλησιαστικού κλήρου σε συγκεκριμένες περιπτώσεις αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση του φιλανθρωπικού έργου των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων που σε διαφορετική περίπτωση θα έπρεπε να αναλάβει το ίδιο το κράτος¹⁹⁹ και στην εξασφάλιση της βασικής προσωπικής τους διαβίωσης²⁰⁰. Για λόγους επομένως δημοσίου συμφέροντος προβλέπεται η παραχώρηση φορολογικών προνομίων ακόμα και σε εθνικούς ιερείς και ραββίνους²⁰¹. Επιπροσθέτως φοροαπαλλαγές παραχωρούνται για την ενίσχυση των πόλεων²⁰², για την αποζημίωση και κοινωνική εξασφάλιση των βετεράνων²⁰³, για τη στρατολόγηση νέων²⁰⁴ και για την ενίσχυση των εμπορικών σωματείων²⁰⁵. Σε γενικές γραμμές πάντως η κατάργηση των φοροαπαλλαγών προβλέπεται, όταν από το μέτρο αυτό λίγοι ωφελούνται, ενώ αντιθέτως η πλειονότης υφίσταται ζημία.

Καθώς επομένως οι φορολογικές απαιτήσεις επιβάλλονται υπέρ της δημόσιας σωτηρίας οι πληθυσμοί οι οποίοι συγκεντρώνονταν στην Κωνσταντινούπολη μη δυνάμενοι να πληρώσουν φόρους αποτελούσαν κίνδυνο γιατί έθεταν σε κίνδυνο την κρατική εξουσία²⁰⁶. Ως εκ τούτου ήταν προς το συμφέρον του κράτους με εκδιώξεις, εκτοπισμούς και άσκηση βίας κατά των ανέργων να διαφυλάξουν την δημόσια τάξη. Ταυτόχρονα τα προληπτικά μέτρα που το κράτος πήρε αποσκοπούσαν στην εξάλειψη

195. C. 4. 62. 1.

196. C.T. 11. 13. 1 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 24 σημ. 5).

197. N. 17 c. 7, 121, 33 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 23 σημ. 35).

198. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 25.

199. Βλ. C.T. 16. 2. 14.

200. C.T. 16. 2. 8(343)· 13. 1. 1· 16. 2. 15. 2 (359/360). Βλ. επίσης για την *immunitas* επισκόπων και διακόνων και για την απαλλαγή τους από τα *munera sordida* C.T. 16. 2. 10 (323/50) (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 203 σημ. 67).

201. E. Stein, *Geschichte* 149 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 25).

202. Στη διάταξη του Ζήνωνα C. 1. 3. 35. 1 η διατύπωση *τοῖς κοινῶς καὶ ἰδίᾳ λυσitteλοῦσιν* αφορά στα εκκλησιαστικής φύσης προνόμια των πόλεων.

203. C. 12. 46. 3 (*De ...omnibus veteranorum privilegiis*) βλ. επίσης 12.46. 1· 12. 47. 1 και 2.

204. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 25.

205. D. 50. 6. 6. 12.

206. *Lydos, De mag.*, 162, 12: ... τὴν βασιλέως πόλιν ὄχλων ἀχρήστων ἐνεφόρησαν ...

αδικιών, ως συνέπεια της ανάγκης και της αθλιότητας και λιγότερο στην άμεση βοήθεια ανθρώπων που βρίσκονταν σε κατάσταση ανάγκης²⁰⁷. Η νομοθεσία σκοπό είχε, όχι μόνον να διαφυλάξει την εσωτερική ειρήνη και ασφάλεια του κράτους, αλλά ταυτόχρονα τους ενδεείς κατά τα χριστιανικά πρότυπα να τους επαναφέρει σε οργανωμένες συνθήκες διαβίωσης²⁰⁸. Άλλωστε από ένα χριστιανό αυτοκράτορα ήταν αναμενόμενο ότι θα είχε χριστιανικές πεποιθήσεις, τις οποίες θα αποτύπωνε στην πολιτική του. Ο αυτοκράτορας δηλώνει ... *πᾶσαν ποιούμεθα πρόνοιαν τοῦ τὸ ὑπήκοον τὸ παρὰ τῆς αὐτοῦ φιλανθρωπίας παραδοθέν ἡμῖν ἀβλαβὲς φυλάττεσθαι*. Στον Ιουστινιανό η ωφέλεια των υπηκόων, το λυσιτελές²⁰⁹ σε συνάρτηση με την πρόνοια²¹⁰ θεραπεία²¹¹ και φροντίδα²¹² αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο (θέμα) για να έχουν οι υπήκοοι ειρηνικές και άριστες συνθήκες διαβίωσης. Εξάλλου όλες οι κρίσιμες καταστάσεις θα μπορούσαν να επιφέρουν πλήγμα στη συνέχιση και διατήρηση της εξουσίας²¹³.

Δημοσιονομικά συμφέροντα *publicae utilitatis gratia*

Επί Καρακάλλα (198-217) η ανάληψη αστικών λειτουργιών αποτελούσε καθολική υποχρέωση: Αν και τα *munera* (λειτουργίες) επιβαρύνουν τις περιουσίες (*quae patrimoniiis indicuntur*) πρέπει να εκτελούνται από όλους (*ab omnibus subeunda sunt*) χάριν του δημοσίου συμφέροντος (*publicae utilitatis gratia*)²¹⁴. Κατά τον Αλεξ. Σεβήρο (222-235) είναι προς το συμφέρον της πολιτείας να μην αναλαμβάνει τις αστικές λειτουργίες (*munera civilia*) κάποιος *propter inimicitias* (εχθρότητας) προς το πρόσωπο εκείνου που θα έπρεπε να έχει αναλάβει. Παρόμοια ανάθεση θα ακυρωθεί διότι οι αναθέσεις πρέπει να γίνονται κατόπιν αληθινής εκτίμησης (*existimatione vera*) χάριν του δημοσίου συμφέροντος (*commodo rei publicae*)²¹⁵. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή επομένως, ο άρχων ακυρώνει ανάθεση που είναι αποτέλεσμα μηχανορρα-

207. Βλ. σχετ. H. Krumpholz, *Über sozialstaatliche Aspekte in der Novellengesetzgebung Justinians*, Bonn 1992, 44.

208. N. 80.

209. N. 1. 9.

210. N. 14, 105, 15.

211. N. 79, 388 7-9· 89, 429, 9.

212. N. 8 64, 11.

213. *Lydos, De mag.* 160, 22: ... και ὥς κινδυνεύει οὐ μόνον τὸ ὑπήκοον ἐναπολείσθαι τοῖς κακοῖς, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ἐγγὺς σαλεύεσθαι τὴν βασιλείαν ... (βλ. σχετ. Gizewki, 149-185).

214. C. 10. 42. 2.

215. C. 10. 68. 1.

φίας, εφόσον αυτή αποτελεί πηγή αδικίας. Οι αναθέσεις πρέπει να γίνονται πάντα με σωστή αξιολόγηση και προς το συμφέρον της πολιτείας.

Οι αναθέσεις των *munera*²¹⁶ αποτελούν *utilitates publicae*. Ειδικότερα κάτω από τον τίτλο C.T. 12. 1 (*De decurionibus*) περιλήφθηκαν 192 διατάξεις, αριθμός εξαιρετικά μεγάλος, ο οποίος υποδεικνύει το ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων να ρυθμίσουν ζητήματα, τα οποία σχετίζονταν με την καταβολή των *munera*. Στο πλαίσιο αυτό κάτω από τίτλο D. 50. 4 (*De muneribus et honoribus*), όπου περιελήφθησαν διατάξεις οι οποίες αφορούσαν στην ρύθμιση των λειτουργιών του βουλευτικού αξιώματος εντάχθηκαν και άλλα σχετικά ζητήματα, όπως, εάν ένας πατέρας μπορούσε να ευθύνεται για τις πράξεις του υπεξουσίου γιού του, ο οποίος ήταν βουλευτής και το αντίστροφο²¹⁷. Ειδικότερα στη διάταξη D. 50. 4. 3. 5 προβάλλεται η σύγκρουση δημοσίων και ιδιωτικών συμφερόντων. Το γεγονός ότι ο πατέρας δεν συνήνεσε στο να αναλάβει ο υιός εισφορές και υπηρεσιακά καθήκοντα για να μην επιβαρυνθεί η περιουσία του δεν περιορίζει τον υιό από το να αναλάβει και να καλύψει τα έξοδα από το πεκούλιο του (προσωπικό του χρημάτιο) (*non civem patriae utilitatibus quatenus potest aufert*)²¹⁸.

Στις διατάξεις του 4ου και 5ου μ.Χ. αιώνα με την επανάληψη του μοτίβου αυτού προκύπτει ότι ως *utilitates publicae* (=ωφέλιμες υπηρεσίες) εννοούνται τα δημόσια, τα δημοσιονομικά²¹⁹ δηλ. ή λειτουργικά συμφέροντα, οι υπηρεσίες για το κράτος και την κοινότητα²²⁰. Στο *rescriptum* μάλιστα του

216. D. 50. 4. 18.

217. C. 4. 13 2-4 (215/222/ 238)· 10. 32 .5 (286)· 10. 62. 4· πρβλ. D. 50. 5. 1· Βλ. σχετ. S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs, Imperial Prnouncements and Government* (AD 284-324), Oxford 1996, (Corcoran), 101 σημ. 49· F. G. B. Millar, "Empire and City, Augustus to Iulian: Obligations, Excuses and Status", *JRS* 73 (1983), 76-96· C. Brushi, "Les munera publica, l'état et la cité au début du Bas-Empire", 1311-1331, στον τόμο *Sodalitas: Scritti in onore di A. Guarino*, iii (Naples 1984), 1311-31· Δ. Καραμπούλα, *Η Νομοθετική Δραστηριότητα επί Διοκλητιανού και η κρατική παρέμβαση στον τομέα του Δικαίου. Ο Γρηγοριανός και ο Ερμογεניανός Κώδικας*, Αθήνα 2008, (Καραμπούλα), 171 σημ. 29

218. Βλ. σχετ. Honsell, 119.

219. Ενδεικτικά αναφέρονται: C.T. 1. 2. 8= C. 1. 19. 4 (382): ... *utilitates publicae-suae fraudes*· C.T. 1. 10. 7 (401): ... *commodis propriis magis quam utilitatibus publicis studere* ...· C.T. 12. 1. 76 (371): ... *utilitatem publicam privatis studiis et patrociniis postponere* ... (Steinwenter, 95).

220. *Corpus Agrimensorum Romanorum I. Siculus Flaccus, Les conditions des terres*, 1993. Texte traduit par M. Clavel-Lévêque, D. Conso, F. Favory, J.-Y. Guillaumin, Ph. Robin. Avec le concours de O. Behrends (Göttingen), L. Capogrossi-Colognesi (Rome), F. Grelle (Rome), L. Labruna (Naples), E. Lo Cascio (Naples), J.-Ph. Massonnie (Besançon), M.-J. Pena (Barcelone), A. Prieto (Barcelone), F. Reduzzi (Camerino), L. Toneatto (Trieste). Napoli, Jovene, 1993. Cap. VII-IV 8: ... *itineris viae actus ambitus ductusque aquarum, quae publicis utilitatibus servierint* ...· N.T. 13. 1=C. 7. 42. 1 (439): ... *pro curria vel qualibet alia publica utilitate* ...· C. 10. 72. 14: ... *humilioribus officiis aut extraordinariis oneribus occupari*

Διοκλητιανού C. 12. 62. 3, στο οποίο αναφέρεται ότι το δημόσιο συμφέρον πρέπει να προκρίνεται των συμβάσεων των ιδιωτών (*utilitas publica praeferenda est privatorum contractibus*), αλλά και στη διάταξη N.T. 5. 3 (441) στην οποία αναφέρεται ότι σε όλα τα ζητήματα το δημόσιο συμφέρον πρέπει να προκρίνεται των ιδιωτικών συμφερόντων, κυρίως δε όταν λαμβάνεται σοφή πρόνοια για την ασφάλεια των επαρχιωτών και την ευτυχία της αυτοκρατορίας μας δεν εννοείται το δημόσιο συμφέρον αόριστα, αλλά ειδικότερα τα δημοσιονομικά συμφέροντα.

Στη διάταξη N.V. 10 (441) ο νομοθέτης αναφέρει ότι η απόδοση της δικαιοσύνης οφείλει να προστατεύεται σε όλα τα ζητήματα ιδιωτικά και δημόσια (*justitiam conservare publice privatimque*). Βέβαια συμπληρώνει ότι πολλά άτομα προωθούν το ιδιωτικό τους συμφέρον έναντι του δημοσίου χωρίς να κατανοούν ότι στην έννοια του δημοσίου καλού, (*bonum commune*), εμπεριέχεται και η προστασία των ιδιωτικών τους συμφερόντων (*quo vera ac solida utilitas continetur melius plane ad singulos perveniens, cum profecerit universis*). Μετά τη φιλοσοφικοπολιτική αυτή εισαγωγή, η οποία παραπέμπει στον Κικέρωνα, ακολουθεί η υποχρεωτική επιβολή της συμμετοχής στα *munera*.

Στη νομοθεσία επίσης αναφέρεται²²¹ ότι στις περιπτώσεις δωρεών υπέρ της πολιτείας οι προστιθέμενες αιρέσεις τότε μόνο έχουν κύρος, εάν προάγουν το δημόσιο συμφέρον. Το δημόσιο συμφέρον θεμελιώνει την ακυρότητα μίας κατά τα άλλα επιτρεπτής ωστόσο για το δημόσιο επιζήμιας αίρεσης. Το δεύτερο *ideo* στην παραπάνω διάταξη αφορά το δίκαιο των δημοσίων εισφορών. Στο παραπάνω *rescriptum* του Αντωνίνου υποδεικνύεται στον *praeses provinciae* ότι οφείλει να προσανατολίζει τις πράξεις του προς όφελος του δημοσίου²²². Τα οικονομικά συμφέροντα της πολιτείας καθορίζουν τη διακριτική ευχέρεια του διοικητή της επαρχίας μεταξύ της διεκδίκησης της κυριότητας της δημοσίας γης ή της επιβολής εισφοράς τέλους, φόρου σε βάρος του παράνομου νομέα. Ο Γορδιανός III (240) τέλος ορίζει ότι σε υποθέσεις που αφορούν το συμφέρον της πολιτείας μπορεί να αποφασίσει ακόμα και ο αντικαταστάτης του διοικητή²²³.

Στην έννοια του δημοσίου συμφέροντος κατά την κλασική περίοδο του

curiales non patimur, ne publica vacillet utilitas ... (412) και 12. 29. 2. 1 (474): ... *ne sub praetextu concessi privilegii vel flagitiorum crescat auctoritas vel publica vacillet utilitas* C.T. 11. 36. 6 (342): ... *appellare contra utilitatem fisci vel rei privatae* C.T. 11. 16. 7 (356): ... *curiae utilitates ...* C.T. 1. 15. 6 (372): ... *censura pro neglectu utilitatis publicae ...* Edictum Theodorici (FIRA II 681-) στον τόμο M.G.H. Leges V, ed. F. Bluhme, Hannover 1875-1889, (ET), 71: ... *quantum interest utilitatis publicae, archidiaconus cogatur exsolvere* (Steinwenter, 94).

221. D. 50. 12. 13. 1.

222. D. 50. 10. 5. 1: ... *si qua loca ... et id quod utilius rei publicae intellexerit, sequi ...*

223. C. 1. 50. 1.

ρωμαϊκού δικαίου, εντάσσεται και το συμφέρον των κοινοτήτων (*civitates*). Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η διάταξη του Πανδέκτη όπου ο Ουλπιανός αναφέρει ότι μία κοινότητα είναι συμβατικά υπόχρεη, δεσμευμένη δηλ., όταν χρήματα που έλαβε ως δάνειο αναλώθηκαν προς όφελός της. Αντίθετα η ευθύνη της *civitas* περιορίζεται όταν το χορηγηθέν δάνειο δεν χρησιμοποιήθηκε προς όφελός της, περίπτωση κατά την οποία η ευθύνη βαρύνει αποκλειστικά και μόνο τα άτομα που συμβατικά δεσμεύθηκαν²²⁴.

Ως *utilitas publica* χαρακτηρίζεται και η στρατιωτική θητεία. Στην διάταξη C. 2. 12. 7 ο Σεβήρος διατάσσει οι στρατιώτες να μην ενεργούν ως πληρεξούσιοι (*procurator*) ούτε και για οικεία πρόσωπα ακόμα και αν ακόμα υπάρχει *rescriptum*, διότι από τη θέση τους οφείλουν να υπερασπίζονται το δημόσιο συμφέρον και μόνον. Δεν τους επιτρέπεται επομένως η υπεράσπιση ξένων συμφερόντων να παρίστανται δηλ. ενώπιον του δικαστηρίου για λογαριασμό τρίτων στην ενεργητική διεξαγωγή της δίκης ή να εξαγοράζουν υποθέσεις ή να προσέρχονται ως μεσολαβητές για την ανέλιξη πολιτικών προσώπων. Η συναγωγή από τη μία απαγόρευση στην άλλη επιτρέπει να ομιλούμε για λόγους κοινής ωφέλειας. Χάριν της *communis utilitas* διευκολύνεται και η *redemptio ab hostibus*, ο δε εξαγορασθείς σύμφωνα με τις διατάξεις του Διοκλητιανού εξασφαλίζεται σε περιπτώσεις κατάχρησης της εξουσίας του εξαγοράσαντος, όταν σε περίοδο ύφεσης δεν μπορεί να πληρώσει το καταβληθέν τίμημα²²⁵.

Ιδιωτικός τομέας

Σε μία σειρά διατάξεων εκδηλώνεται η μέριμνα του νομοθέτη για τη διατήρηση της σταθερότητας και της συνέχειας του δικαίου. Η κατάργηση μάλιστα διατάξεων, οι οποίες επί μακρόν είχαν θεωρηθεί δίκαιες και η αντικατάστασή τους από νεώτερες διατάξεις επιβάλλεται για λόγους δημοσίου και μόνο συμφέροντος, εφόσον καταδειχθεί η προφανής ωφελιμότητα των τελευταίων²²⁶. Στο ίδιο πνεύμα ο νομοθέτης αποφασίζει ότι οι αποφάσεις της βουλής δεν ανατρέπονται²²⁷ εκτός από εύλογη αιτία, εάν δηλ. η ανατροπή της πρώτης απόφασης είναι προς το δημόσιο συμφέρον. Πέραν όμως αυτού η *utilitas publica* μπορεί να λειτουργήσει και ως ερμηνευτικό

224. D. 12. 1. 27 (βλ. για τη διάταξη αυτή Kaser *RPR I* 267 σημ. 53 και 307 σημ. 36 και *RPR II* 107 σημ. 53).

225. C. 8. 50. 11 (293)· 8. 50. 6 (291) επ.· 13 (294)· 17 πρ. (294) (βλ. σχετ. Kaser, *RPR I*, §68 σημ. 21 και 22· του ιδίου *RPR II*, 130 σημ. 8· R. Taubenschlag, *Opera Minora I*, Warszawa 1959, 160-161· Καραμπούλα, 305 και 334).

226. D. 1. 4. 2.

227. D. 50. 9. 5.

κριτήριο. Στη διάταξη D. 1. 3. 25 του Μοδεστίνου ... *nulla iuris ratio aut aequitatis benignitaspro utilitate publicum introducuntur* το κοινό καλό σε σχέση με την *ratio iuris* και την *aequitas* εμποδίζει την υπέρμετρα αυστηρά ερμηνεία των διατάξεων με σκοπό πάντα την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος.

Γενικότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της αυτοκρατορικής περιόδου αποτελεί ο κρατικός παρεμβατισμός, η διαρκής αύξηση των αρμοδιοτήτων του κράτους και η παρέμβασή του στη σφαίρα δραστηριότητας του ατόμου, όταν το επιβάλλουν οι κοινωνικές ανάγκες. Σύμφωνα με τον Ουλπιανό η ωφελιμότητα του τίτλου *De in inegrum restitutionibus*²²⁸ είναι προφανής καθώς άξιοι προστασίας βάσει πραιτωρικού δικαίου είναι αυτοί, οι οποίοι έσφαλαν ή εξαπατήθηκαν λόγω φόβου, πανουργίας, ανηλικότητας, ερημοδικείας και υπέστησαν περιουσιακή βλάβη. Το συμφέρον των παραπάνω είναι άξιο προστασίας για το λόγο ότι ο αντισυμβαλλόμενος εκμεταλλευόμενος την ανάγκη, κουφότητα ή απειρία τους αποκόμισε περιουσιακό όφελος. Η *utilitas* του ηδίκτου αφορά καταρχήν το ατομικό συμφέρον. Τούτο όμως είναι άξιο προστασίας και προς το δημόσιο όφελος, καθώς υπάγεται σύμφωνα με τη διάταξη D. 1. 1. 7.1 στο πραιτωρικό δίκαιο, το οποίο εισήγαγαν οι πραιτωρες προς συνδρομή συμπλήρωση ή διόρθωση του αστικού δικαίου χάριν του δημοσίου συμφέροντος: *Ius praetorium est, quod praetores indruxerunt adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia propter utilitatem publicam*. Τη δικαιολογητική βάση για τη ρύθμιση αυτή δεν αποτελεί η εν δυνάμει προσβολή του μεμονωμένου ατόμου, αλλά μία αξιολογική διαβάθμιση του ατομικού συμφέροντος ως δημόσιου αγαθού. Η σχέση προστασίας παρόμοιου συμφέροντος με την ανάγκη παράλληλα επιβολής κυρώσεως διαφαίνεται και στη διάταξη D. 16. 3. 1. 4. (2). Στη διάταξη αυτή ο πραιτωρ διακρίνει τις αιτίες της παρακαταθήκης σε εκείνες που προέρχονται από ανάγκη και σε εκείνες από ελεύθερη βούληση. Η διάκριση αυτή των αιτιών είναι εύλογη γιατί όταν κάποιος βασίζεται στην αξιοπιστία ενός προσώπου για να προβεί σε παρακαταθήκη και η παρακαταθήκη δεν επιστρέφεται πρέπει ο ζημιωθείς να ικανοποιηθεί με την απλή αξία του παρακατεθέντος πράγματος²²⁹. Αντιθέτως όταν παρακαταθέτει από ανάγκη (λόγω θορύβου, πυρκαϊάς, καταπτώσεως του οίκου, ναυαγίου) ο ζημιωθείς ικανοποιείται με το διπλάσιο της αξίας του πράγματος. Επομένως επαυξάνεται το έγκλημα της απιστίας, εφόσον στις περιπτώσεις αυτές συντρέχει πέραν του ατομικού και δημόσιο συμφέρον, το οποίο

228. D. 4. 1. 1.

229. Σχετ. με την εξέλιξη της έννοιας της *utilitas* ως προς την ευθύνη βλ. D. Nörr, «Die Entwicklung des Utilitätsgedankens im römischen Haftungsrecht», στον τόμο *Historiae Iuris Antiqui I* (2003), 68-119.

πρέπει να περιφρουρηθεί για χάρη της πολιτείας. Άλλωστε η διάρρηξη της πίστης στις παραπάνω περιπτώσεις αντίκειται και στις βασικές αρχές της ανθρώπινης συνύπαρξης συμβίωσης²³⁰.

Κάτω από τον ίδιο τίτλο βρίσκουμε και άλλο παράδειγμα για την πρακτική σημασία της *utilitas publica*. Στη διάταξη D. 16. 3. 8 ο Papinianus επικαλούμενος τον *necessarius usus argentariorum*, δηλ. την αναγκαιότητα χρήσεως αργυροπρατών δίνει το δικαίωμα αναγκαστικής εκτέλεσης υπέρ των καταθετών επί της συνολικής περιουσίας του αργυροπράτη σε περίπτωση πτώχευσης για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Αναγκαία προϋπόθεση είναι ο δόλος, ο *fraus* του *argentarius*. Κατ' αναλογία προς τη διάταξη D. 16. 3. 1. 4 έτσι και στη διάταξη D. 16. 3. 8 το ατομικό συμφέρον ταυτίζεται με το δημόσιο, όσον αφορά ιδιάζουσες καταστάσεις κινδύνου. Ένα άλλο πρόσθετο παράδειγμα για την ανάγκη προστασίας του δημοσίου συμφέροντος, όταν αυτό ταυτίζεται με το ατομικό, παρέχει το ήδικτο (Ουλπιανός *de exercitoria actione* 14. 1. 1). Ο Ουλπιανός θεωρεί τη *necessitas navigandi* ως λόγο αγωγής κατά του πλοιοκτήτη, όταν αυτός συμβάλλεται με τον *magister navi* χωρίς να έχει προηγουμένως ελέγξει την προσωπική του περιουσιακή κατάσταση. Ο πελάτης προστατεύεται ιδιαιτέρως από το ήδικτο, εάν διαπιστωθεί ότι οι συναλλακτικές σχέσεις, ο κύκλος των εργασιών του *m.n.* δεν είναι ξεκάθαρες. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια το συμφέρον του πελάτη προκρίνεται ισχυρότερο αναδεικνύοντας την προφανή ωφελιμότητα του Ηδίκτου. Στο ίδιο πλαίσιο προστασίας του δημοσίου συμφέροντος υπάγεται (μπορεί να ενταχθεί) και η διάταξη του Ουλπιανού D. 4. 9. 1. 1. Η ευθύνη των ναυκλήρων, πανδοχέων, κτηνοδόχων (*nautae, caupones, stabularii*) έγκειται στο να μη συνεργάζονται με κλέφτες δολοπλοκώντας κατά των πελατών τους. Επειδή θεωρείται εκ προοιμίου ότι οι *nautae* ως εκ της φύσεως του επαγγέλματός τους μπορούν να εξαπατήσουν τον πελάτη τους, για τον λόγο αυτό υπάρχει ιδιαίτερη ανάγκη προστασίας του δημοσίου συμφέροντος. Προς την ίδια κατεύθυνση και η διάταξη D. 3. 5. 1 διασφαλίζει τα συμφέροντα των απόντων, επειδή τα πρόσωπα αυτά κατά τη διάρκεια της απουσίας τους δεν τυγχάνουν δικαστικής υπεράσπισης. Με δεδομένο ότι παρόμοια περιστατικά μπορούν να συμβούν στον καθένα είναι προς το δημόσιο συμφέρον να διαφυλάσσονται τα συμφέροντα των απόντων για να μην υποστούν ανυπεράσπιστοι κατοχή ή πώληση των πραγμάτων τους, εκποίηση ενεχύρου, το οποίο έχουν δώσει ή αγωγή από συμφωνηθείσα ποινική ρήτρα ή άδικη απώλεια της περιουσίας τους. Εξάλλου ακόμα και σε περιπτώσεις κεφαλικών δικών²³¹ είναι προς το δημόσιο συμφέρον οι απόντες να τυγχάνουν υπεράσπισης από οποιονδήποτε που είναι σε θέση να τους υπερασπισθεί.

230. Βλ. σχετ. Honsell, 109.

231. D. 3. 3. 33. 2

Σε όποιο τόπο επομένως μπορεί κάποιος κατά την απουσία του να καταδικασθεί αρμόζει να γίνεται ακρόαση οποιουδήποτε μάρτυρα υπεράσπισής του. Η έννοια της *publica utilitas* απαντά επίσης στο δίκαιο της επιτροπείας το δε γενικότερο ενδιαφέρον για τον θεσμό του επιτρόπου εκλαμβάνεται ως επέκταση της αρχής της προστασίας του ανηλίκου. Έτσι σε περίπτωση κληροδοσίας θεωρείται ανενεργής η αίρεση *si tutores non habuerit*²³² εκτός και εάν η απουσία κηδεμόνα δεν θίγει το δημόσιο συμφέρον οπότε και είναι ισχυρή η παραπάνω αίρεση. Με σκοπό μάλιστα την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος αναζητείται πάντα σε περιπτώσεις κληροδοσιών και καταπιστευμάτων η αληθής βούληση του διαθέτη, προκειμένου να περισταλούν οι παροχές εγγυήσεων. Στο ίδιο πλαίσιο στη διάταξη D. 26. 2. 10. 4 ορίζεται ότι εξωτικός δούλος δύναται να καθορισθεί ως επίτροπος ανήβου υπό την αναγκαία αίρεση της απελευθέρωσης²³³. Η αίρεση αυτή ακόμα και αν τούτο δεν ορίζεται ρητά θεωρείται ότι σιωπηλά εμπεριέχεται στην πράξη ορισμού του δούλου. Ο *servus alienus* μπορεί να απελευθερωθεί επίσης και με καταπίστευμα. Εξάλλου σύμφωνα πάντα με το πνεύμα του νόμου, εφόσον θεωρείται δεδομένη η απελευθέρωση του οικείου δούλου, το ίδιο θα πρέπει να ισχύει και για τον εξωτικό δούλο αφού και στις δύο περιπτώσεις η απελευθέρωση πραγματοποιείται προς το συμφέρον του ανήβου και του δημοσίου συμφέροντος, το οποίο εν προκειμένω ταυτίζεται με την *utilitas publica* που μπορεί να απειληθεί από την μη ελεγχόμενη δραστηριότητα των ανήβων.

Αλλού πάλι εμφανίζεται το δημόσιο συμφέρον σε σχέση με την επίλυση δικονομικών ζητημάτων. Σύμφωνα με τη διάταξη D. 36. 1. 67. 2. ακόμη και στην περίπτωση που ο πραιτωρ πλανήθηκε ή μεροληπτικώς διέταξε να αποκατασταθεί κληρονομιά δυνάμει καταπιστεύματος η απόφαση είναι ισχυρή χάριν της νομικής αυθεντίας του δεδिकाσμένου για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Επί της ουσίας στη διάταξη αυτή αποτυπώνεται η αντίθεση μεταξύ της ουσιαστικής δικαιοσύνης και της ασφάλειας δικαίου. Στα πλαίσια δε της ιδίας λογικής χάριν δηλ. του δημοσίου συμφέροντος επιβάλλεται ο θεσμός της χρησικτησίας²³⁴ για να μην είναι οι κυριότητες για πολύ καιρό αβέβαιες ή προστατεύεται η ελεύθερα χρήση των κοινοχρήστων τόπων²³⁵. Το *interdictum de mortuo inferendo*²³⁶ παρέχεται και στον κύριο ενός αγρού

232. D. 38. 17. 2. 44: Εάν η ζημία είναι μικρότερη του ποσού της κληροδοσίας που έχει δοθεί με όρο να μην εκπροσωπείται ο ανήβος τότε είναι ισχυρός ο όρος αυτός για να μην θιγούν τα συμφέροντα του ανήβου παρά το γεγονός ότι η αίρεση αυτή καθεαυτή αντιστρατεύεται τη δημόσια τάξη.

233. D. 26. 2. 10. 4

234. D. 41. 3. 1.

235. D. 43. 1. 2. 1.

236. D. 11. 7. 43.

του οποίου η επικαρπία ανήκει σε άλλον καθώς και στον οιονδήποτε κοινωνό κοινού αγρού για να μην παραμένουν τα πτώματα άταφα για λόγους δημοσίας ωφέλειας.

Η διάταξη C. 9. 2. 51. 2 αφορά την ευθύνη περισσοτέρων δραστών αυτοργών για το αυτό έγκλημα εκ του αποτελέσματος. Την πολλαπλή ευθύνη, την ευθύνη περισσοτέρων προσώπων τη θεμελιώνει ο Ιουλιανός παραπέμποντας στο δημόσιο συμφέρον ... *multa autem iure civili contra rationem disputandi pro utilitate communi recepta esse innumerabilibus rebus probari potest*. Η διάταξη D. 29. 5. 3. 15 αφορά το S.C. Silianum. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή δούλοι, οι οποίοι βοηθούν στην εξιχνίαση εξεγέρσεων δούλων ανταμοίβονται με την απελευθέρωση τους: ... *Hi quoque, qui non potuerunt ... poterunt propter hoc quod in commune utile est ad libertatem pervenire ...* Πρόκειται για μια ευνοϊκή εξαίρεση της μονιμότητας της προσωπικής κατάστασης της δουλείας, η οποία θεμελιώνεται σε λόγους δημοσίου συμφέροντος. Στο ίδιο πλαίσιο (D. 47. 10. 5. 11) η υπόδειξη κατασυκοφαντικών και ανωνύμων επιγραμμάτων γίνεται για το δημόσιο όφελος. Ο *iudex* προκειμένου να παρέχει κίνητρα ορίζει αμοιβή εις τον υποδείξαντα αναλόγως της περιουσίας του κατηγορηθέντος είτε αυτός είναι ελεύθερος είτε δούλος, στον οποίο ενδεχομένως μπορεί να δοθεί επιπροσθέτως και η ελευθερία του. Στη διάταξη D. 48. 2. 13 επιτρέπεται κατ' εξαίρεση σε μία γυναίκα να καταδώσει κάποιον ενώπιον του *praefectus annonae* και τούτο συμβαίνει χάριν του δημοσίου συμφέροντος. Ακόμα και κατά της διατάραξης της οικιακής ειρήνης, της παραβίασης του οικιακού ασύλου επιβάλλεται ποινή για την προστασία αφενός του παθόντος αφετέρου δε για να μη διασαλευθεί η δημόσια ασφάλεια και τάξη²³⁷.

Με σκοπό πάλι την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος αναζητείται η αληθής βούληση του διαθέτη σε περιπτώσεις κληροδοσιών και καταπιστευμάτων προκειμένου να περισταλούν οι παροχές εγγυήσεων²³⁸. Στη διάταξη D. 44. 2. 14 *pr.* η ένσταση δεδικασμένου *exceptio rei iudicatae* στηρίζεται στη διασταλτική ερμηνεία της έννοιας του επίδικου πράγματος (*pinquius pro communi utilitate accipitur*), η οποία ερμηνεύεται θεμελιώνεται στην έννοια του δημοσίου συμφέροντος. Σε περίπτωση που ανεγερθεί οικοδόμημα σε δημόσιο χώρο, σύμφωνα με τη διάταξη D. 39. 1. 3. 4 όλοι οι πολίτες δικαιούνται να το καταγγείλουν σε περίπτωση παραβίασης. Αυτή την επέκταση του δικαιώματος καταγγελίας που συνήθως αναλογεί στον ιδιοκτήτη ή στον δικαιούχο δουλείας σε μία μορφή λαϊκής αγωγής θεμελιώνει ο Παύλος στο νόμο που ακολουθεί (D. 39. 1. 4: *nam rei publicae interest quam plurimos ad defendendam suam causammittere*). Χάριν του δημοσίου

237. D. 3. 3. 42.

238. C. 6. 54.2.

συμφέροντος επομένως διευρύνεται ο κύκλος των προσώπων που νομιμοποιείται προς άσκηση της αγωγής με σκοπό την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος (ενεργητική νομιμοποίηση). Από τη διάταξη D. 25.4.1.13 προκύπτει επίσης το επιχείρημα του συμφέροντος. Ο εγκαταστημένος ως κληρονόμος δούλος μπορεί να ισχυροποιήσει δικαιώματα από το Ήδικτο *De inspiciendo ventre custodiendoque partu*, εφόσον η εγκατάστασή του ως κληρονόμου λαμβάνει χώρα υπό την αίρεση *si nemo natus ...et suam gerens*. Το ότι τα μέτρα επιτήρησης ενάντια στην υποβολή τέκνου υπόκεινται στο δημόσιο συμφέρον συνηγορεί υπέρ του να διευρυνθεί ο κύκλος των δικαιούχων, ενδιαφερόμενων²³⁹.

Επίλογος

Οι πηγές αποδεικνύουν ότι *utilitas publica* στις περισσότερες των περιπτώσεων δεν είναι τίποτα άλλο από την ωφέλεια που θέλει να αποκομίσει το απολυταρχικό καθεστώς ή οι κρατικοί λειτουργοί του είτε στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα αποσκοπώντας στην εύρυθμη λειτουργία της πολιτείας. Αυτό συνεπάγεται μία σύγκρουση μεταξύ κράτους και υπηκόων, η οποία εκδηλώνεται πρωτίστως στο δημόσιο τομέα. Έτσι η ατομική ελευθερία, η οποία επί ηγεμονίας αποτελούσε έστω και θεωρητικά υπολογίσιμη παράμετρο²⁴⁰, επί Δεσποτείας, όταν η πολιτική και νομική έννοια του πολίτη έχει ριζικά αλλάξει και οι πολίτες δεν είναι πλέον ενεργά μέλη μίας ευσύνοπτης πολιτικής κοινωνίας (*res publica*), αλλά υπήκοοι μίας αχανούς οικουμένης (*imperium romanum*) υποχωρεί έναντι της ολοκληρωτικής υποταγής στο κράτος²⁴¹. Με δεδομένο μάλιστα ότι η έννοια του πολίτη βρίσκεται σε πολύ στενή σχέση με την έννοια του πολιτεύματος και επομένως, από την ποιοτική διάσταση του πολίτη και του πολιτεύματος εξαρτάται η πραγμάτωση των στόχων της πολιτείας που είναι η επάρκεια υλικών αγαθών, η ασφάλεια και η ευημερία του κράτους, την περίοδο της Δεσποτείας το κοινό όφελος ως δημόσιο συμφέρον προτάσσεται της ατομικής ευημερίας των πολιτών. Η *status*- και *ordo*-δικαϊκή θέση, η σωματική ακεραιότητα και η προσωπική ελευθερία κινήσεως των πολιτών αποτελούν πλέον βασικά νομικά (έννομα) πεδία, επί των οποίων το κράτος παρεμβαίνει κατ' αποκλειστικότητα «ἐξ αἰτίων τε καὶ νομίμων» (*ex iustis et legitimis causis*)²⁴², είτε απαλλοτριώνοντας, είτε κολάζοντας, είτε επιβάλλοντας φόρους είτε επιβάλλοντας την παροχή υπηρεσιών ή άλλων δημοσίων βαρών και επιβα-

239. D. 25. 4. 1. 12.

240 Kaser, *RPR* I, § 46 IV 5.

241 Kaser, *RPR* II, 14.

242. N. 30. 6. 1.

ρύνσεων²⁴³. Από την πλευρά της κρατικής εξουσίας το αίσθημα του δικαίου και της δικαιοσύνης, η κατ' εξοχήν πολιτική αρετή (*Staatstugend*) δεν είναι πλέον αυτοσκοπός, αλλά έχει ως στόχο την πρακτική εφαρμογή της έννοιας του αγαθού²⁴⁴ που αποτελεί ταυτόσημη έννοια με εκείνη του δημοσίου συμφέροντος, δηλ. της *utilitas publica*²⁴⁵. Επικαλούμενοι οι αυτοκράτορες την *utilitas publica* στο σκεπτικό των αποφάσεών τους αιτιολογούσαν μέτρα που έπρεπε να λάβουν σχετικά με την πρόληψη κινδύνων, τον εφοδιασμό σιτηρών ή τα δημοσιονομικά συμφέροντα σε μία κοινωνία, την οποία χαρακτήριζε από τον 2ο μ.Χ. αιώνα η διμερής διαίρεση σε *honestiores* και *humiliores* και η οποία θεωρούσε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξή της τη δουλεία και ενίσχυε το θεσμό της δουλοπαροικίας. Μη δυνάμενη η εξουσία να άρει τα κριτήρια της κοινωνικής κατάταξης και της υφιστάμενης δομής προσέδιδε στη δικαιοσύνη²⁴⁶ το γνώμονα κάθε πολιτικής πράξης και ενέργειας, φιλοσοφική προοπτική²⁴⁷. Έτσι σκοπός της κρατικής εξουσίας δεν είναι οποιαδήποτε ωφελιμότητα, αλλά η πολιτική ευεξία, ή τῶν ἀγαθῶν τιμὴ καὶ τῶν κακῶν ἀτιμία²⁴⁸, η επίτευξη της οποίας προϋποθέτει την επικράτηση της πολιτικής δικαιοσύνης, τὴν περὶ τῶν φυλάκων καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν τε καὶ ὑπηκόων τῆς συμπολιτεύσεως ἄρμονία²⁴⁹. Όταν δηλαδή ο

243. Βλ. σχετ. Gizewski, 230.

244. Βλ. Themist., Or. 2, 40, 9-11: ... οὐ γὰρ ἵνα εἰδῶμεν τί ἐστὶν ἀρετή, σκοπούμεθα, ἀλλ' ἵνα ἀγαθοὶ γενώμεθα διὰ τῶν ἔργων ...' πρβλ. Synes., De regno, 11, 9-10: ... ἀλλὰ τῶν γε κατ' ἀρετὴν ἔργων ἤδη πού τινες καὶ τύχην συνεπеспάσαντο. τούτοις ἐναρίθμιος εἷς ὦ βασιλεῦ, ἵνα μὴ μάτην δεῦρο φιλοσοφία φθέγγηται ...' Themist., Or. 2, 40, 7-9: ... Λέγει ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς ἀρχῆς ὅτι τέλος αὐτῆς οὐ γνώσης, ἀλλὰ πρᾶξις ἐστὶ ...' Synes., De regno, 17, 17-18: ... ἵνα μὴ ἀχρεία καὶ ἀπρακτος ἀρετῆς φύσις ἀγνοουμένη μαραίνεται, ἀλλ' εἰς ἀνθρώπων εὐεργεσίας δαπανήσῃ τὴν δύναμιν ...' Themist., Or. 17, 306, 1-2: ... ἐπανήγαγεν αὐθις διὰ μακροῦ χρόνου φιλοσοφίαν ὁ θεοειδέστατος αὐτοκράτωρ εἰς τὴν τῶν κοινῶν ἐπιμέλειαν ...

245. N. 161, 746, 13-16: ... καὶ ἄλλα πάντα πρόεισιν ὅσα βλέπει πρὸς τὸ κοινῇ συνοῖσον τοῖς ὑπηκόοις ... N. 89, 428, 1-4: ... ὥστε ἀθάνατον ταύτης ἡμῶν τῆς νομοθεσίας τὴν ὠφέλειαν τῷ πολιτεύματι ...' Themist., Or. 5, 92, 7-9: ... νόμος γὰρ οὗτος φιλοσοφίας μὴδ' ὅτιοῦν ἐργάζεσθαι πρὸς μόνην ψυχαγωγίαν, ἀπανταχοῦ δὲ τῷ κεχαρισμένῳ τὸ συμφέρον καταμιγνύναι.

246. D. 1, 1, 10: ... *Justitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi* ... ἐκάστω τὸ ἴδιον ἀπονέμουσα ...' πρβλ. B. 2, 1, 10' Syn. B. Δ. 32, 1' Plat. R. 433e 12: ... ἡ τοῦ οἰκείου τε καὶ ἑαυτοῦ ἕξις καὶ πρᾶξις δικαιοσύνη ἂν ὁμολογοῖτο ...' πρβλ. Plat. R. 370 d-c.

247. N. 133, 674, 11-13: ... Θεοῦ δε ἰλεώ τε καὶ εὐμενοῦς καθεστῶτος

248. De scientia 5, 12: ... ἡ τῶν ἀγαθῶν τιμὴ καὶ τῶν κακῶν ἀτιμία

249. De scientia, 13, 1-4' Synes. De regno, 44, 12: ... εἰς ἄρμονίαν ὑγιεινὴν Plat. R. 433e 12: ... ἡ τοῦ οἰκείου τε καὶ ἑαυτοῦ ἕξις καὶ πρᾶξις δικαιοσύνη ἂν ὁμολογοῖτο ...' πρβλ. Plat. R. 370 d-c.

βασιλεύς²⁵⁰ αντλεί την νομιμότητα των πράξεών του από το *ius naturale*²⁵¹, από μία υπέρτατη δύναμη²⁵², ο χαρακτήρας της εξουσίας του είναι σύννομος και επιβάλλει την ομόνοια διοικώντας την πολιτεία μεγαλοφρόνως και μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως²⁵³. Τότε η εἰρήνη επικρατεῖ στις πόλεις,²⁵⁴ η παρανομία και η εχθρότητα μεταξύ των πολιτῶν εξαλείφεται, η ἰσότητα μεταξύ των πολιτῶν εξασφαλίζεται²⁵⁵, το επίπεδο ζωῆς των πολιτῶν εἶναι καλόν²⁵⁶. Η πολιτική ευεξία²⁵⁷, η ευδαιμονία κατὰ τον Αριστοτέλη, εξασφαλίζεται²⁵⁸ ὅταν ο βασιλεύς αποδίδει τη δικαιοσύνη (πολιτική αρετή) εισάγοντας πολιτικούς θεσμούς και δικαιοκούς κανόνες²⁵⁹, οι οποίοι οριοθετούν τις ἔννοιες του δικαίου και του κοινού ὀφελους.²⁶⁰ Ἐτσι σε μία κοινωνία, ὅπου δεν υφίσταται ἰση μεταχείριση των πολιτῶν παρά τις διακηρύξεις των αυτοκρατόρων μέσα από την νομοθεσία²⁶¹, οὔτε σύμμετρη διανομή των αγαθῶν²⁶² η δικαιοσύνη αποτελεί σταθερή και διηνεκή βούληση της πολιτι-

250. Lydos, *De mag.*, 12, 9: ... μισητὸν γὰρ καὶ ρωμαϊκῆς ἐλευθερίας ἀλλότριον, δεσπότης ἀλλὰ μὴ βασιλέας τοὺς κρατοῦντας ὀνομάζειν ...

251. D. 1, 11: ... *Jus pluribus modis dicitur: uno modo, cum id quod semper aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale* ...

252. Themist. *Or.* 9, 192, 1: ... εἰς ἐκείνην τὴν τάξιν ὁρῶντες οἱ πατέρες διευθύνουσι τὰ ἀνθρώπινα ... 5, (93, 20-22): ... νόμον ἔμφυχον εἶναι φησι τὸν βασιλέα, νόμον θεῖον ἄνωθεν ἤκοντα ... ἀπορροὴν ἐκείνης τῆς φύσεως ... 34, 220, 11-13: ... εἰ τὰς δίκας ἐδίκάζον κατὰ νόμους, πρὸς τὸν ἔμφυχον ἔβλεπαν νόμον.

253. D. Chr. *Or.* 44, 12: ... Τὴν δὲ ἀληθῆ ἐλευθερίαν καὶ ἔργῳ περιγιγνομένην τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἀνὴρ καὶ πόλις ἐκάστη παρ' αὐτῆς λαμβάνει, μεγαλοφρόνως καὶ μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως διοικοῦσα τὸ καθ' αὐτήν

254. Themist. *Or.* 10, 214, 13: ... τὴν εἰρήνην τοῖς ὑπηκόοις ἔγκαρπον ποιεῖ καὶ ἐνεργόν ...

255. N. 17, 118, 31-35: ... πᾶσαν εἰρήνην εἶναι ταῖς πόλεσιν, ἐκ τοῦ τὴν ἰσότητα κἀνταῦθα τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις φυλάττειν.

256. N. 77, 381, 20: ... τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ δεσπότη τοῦ θεοῦ καλῶς βιοῦν ...

257. *De scientia* 7, 1-5: ... οὐκοῦν καὶ πολιτείαν εἰ ἔχουσα τύχοι τῆς οἰκείας γενέσεως καὶ εὐεξίας αἰτίαν ...

258. Synes. *De regno*, 10, 5: ἐπαινεῖται δὲ ἐπὶ τοῖς ἔνδοθεν, ἐφ' ὧν εὐδαιμονίαν τὴν ἔδραν ἴσχει Synes. *Aeg.* 123 14-16: ... καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ... οὐκ ἀνεκτήσατο μόνον ἀλλὰ καὶ ἀσύμβλητον τὴν προσθήκη πρὸς τὴν προτέραν ἐποίησεν ... D. Chr. 3, 87: ... διαφυλάττειν τὴν εὐδαιμονίαν ... Themist. *Or.* 13, 250, 18: ... ἄνθρωποι διψῶσιν εὐδαιμονίας ...

259. *De scientia* 48, 12: ... δικαίαν πόλιν καὶ πολιτεία.

260. N. 89, 428 1-4: ... ὥστε ἀθάνατον εἶναι ταύτης ἡμῶν τῆς νομοθεσίας, τὴν ὠφέλειαν τῷ πολιτεύματι

261. N. 17, 118, 31-35: ... πᾶσαν εἰρήνην εἶναι ταῖς πόλεσιν ἐκ τοῦ τὴν ἰσότητα κἀνταῦθα τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις φυλάττειν ... 30, 145, 3: ... ἀλλὰ πᾶσιν ἐν ἴσῳ τὰ τῶν ἡμετέρων ἔσται νόμων ...

262. N. 149, 724, 28-29: ... τὰ παρὰ αὐτῶν συντελούμενα τὰ μὲν εἰς αὐτοὺς τὰ δὲ καὶ δι' αὐτοὺς δαπανᾶσθαι τε καὶ ἐπιδίδοσθαι ...

κής ηγεσίας²⁶³ να απονείμει στον καθένα το δίκαιο που του αντιστοιχεί²⁶⁴ προς το δημόσιο συμφέρον την ωφέλειαν τῶν ὑπηκόων²⁶⁵. Η ευημερία εντοπίζεται, όταν η νόμιμος ἀνθρώπων διοικήσεις καὶ πρόνοια ἀνθρώπων κατὰ τὸν νόμον²⁶⁶, η βασιλική δηλ. εξουσία κατὰ μίμησιν ὑπερκόσμιον προνοεῖ για την ἀριστη διαβίωση των πολιτῶν²⁶⁷. Ἀλλωστε εἶναι ὄχι μόνον ἀπὸ τη φύση ἀδικο, ἀλλὰ καὶ για την ἴδια την πολιτεία ἀνάρμοστο αὐτοὺς που κοπιᾶζουν για χάρη της²⁶⁸ να τους καθιστᾷ ἐνδεεῖς καὶ τους ὑπόλοιπους ἀπρόθυμους²⁶⁹. Ὄταν ἐπομένως το κράτος εἶναι συντεταγμένο (εὖ πολιτεύεσθαι) βρίσκεται δηλ. σε κατάσταση ευπραξίας (εὖ πράττειν)²⁷⁰, ευταξίας²⁷¹, ευπάθειας²⁷², ευστάθειας²⁷³ καὶ εὐνομίας²⁷⁴ οἱ πολῖτες ἀνταποκρίνονται με συνέπεια στις υποχρεώσεις τους ἀπέναντι στο κράτος²⁷⁵ ἀπὸ τη θέση που τους ἀντιστοιχεί ἀνάλογα με την ἀξία τους, τον *status*

263. N., 1 pr., 6-12: ... ἐνησχολημένοις ἡμῖν περὶ τὰς ἀπάσης τῆς πολιτείας φροντίδας ... N. 86, 419, 25: ... πᾶσαν τιθέμεθα σπουδὴν ..., 6, 36, 9-11: ... μεγίστην ἔχομεν φροντίδα ...

264. N. 150, 749, 18-21: Τὸ ἴσον ἐκάστω νέμουσα καὶ τῶν ἀλλοτρίων οὐκ ἐφιεμένη ... ἀσφαλῶς καὶ τὸ πολίτευμα διασώζειν καὶ τὸν ἀνθρώπινον καλῶς διακυβεῖν βίον. Πρβλ. Plat. Rep. I 331d-e: Λέγε δὴ, εἶπον ἐγώ, σὺ ὁ τοῦ λόγου κληρονόμος, τί φῆς τὸν Σιμωνίδην λέγοντα ὀρθῶς λέγειν περὶ δικαιοσύνης; Ὅτι, ἡ δ' ὅς, τὸ τὰ ὀφειλόμενα ἐκάστω ἀποδιδόναι δίκαιόν ἐστι τοῦτο λέγων δοκεῖ ἔμοιγε καλῶς λέγειν· βλ. Σιμωνίδης 642 σελ. 319 (D. L. PAGE, *Poetae Melici Graeci*, Oxford 1962').

265. N. 86, 419, 25: ... τὰ πρὸς ὠφέλειαν τῶν ὑπηκόων ...

266. D. Chr. Or. 3, 43: ... ἀρχὴ νόμιμος ἀνθρώπων διοικήσεις καὶ πρόνοια ἀνθρώπων κατὰ τὸν νόμον ... D. Chr. Or. 56, 13: ... πλείστης προνοίας καὶ ἡγεμονίας οἱ ἄνθρωποι δέονται.

267. De scientia 13, 13-19: ... τὰς τροφὰς αὐτοῖς καὶ τοὺς μισθοὺς τῆς φυλακῆς δίδοσθαι ... τῆς γηροτροφίας παραψυχὴν. ... σιτήσεις δημοσίας ...

268. D. Chr. Or. 1, 28: ... τοὺς ὑπὲρ ἀρχῆς κινδυνεύοντας καὶ πονοῦντας ...

269. De scientia, 14, 2-5: ... τῇ πολιτεία ἀπρεπὲς<εἰ> τοὺς ἐν τοῖς ὑπὲρ αὐτῆς ἰδρῶσι κεκμηκότας ἐνδεομένους καὶ τοὺς ἄλλους ἀπροθύμους καθίστησιν ...

270. De scientia, 31, 9: ... τῶν πρακτέων τοῖς ἄρχουσιν ... οὐ πράξεως ... ἀλλὰ καὶ εὐπραξίας αὐτῆς.

271. De scientia, 38, 23: ... περὶ τὴν τῶν νόμων φυλακὴν καὶ πᾶσαν τὴν πολιτικὴν εὐταξίαν ...

272. N. 8 64, 17: ... ὥστε τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους ἐν εὐπαθείᾳ γίνεσθαι πάσης φροντίδος ἀπηλλαγμένους ...

273. De scientia, 26, 23-29: ... ἡ γὰρ τοι βασιλικὴ προμήθεια ... εὖ τιθεῖσα καὶ κοσμοῦσα διατελείτω αἰεί, ἐξ ὧν ἡ τῆς πολιτικῆς εὐεξία τε καὶ εὐστάθεια ...

274. N. 133, 674 11-13: ... θεοῦ δὲ ἰλεώ τε καὶ εὐμενοῦς καθεστῶτος πῶς οὐκ ἔσται πάντα μεστὰ πάσης εἰρήνης καὶ εὐνομίας ...

275. C.T. 1, 2, 9. (385): ... Circa omnes igitur par atque aequalis inlationis forma teneatur δια πάντας λοιπὸν ἴση καὶ ομοία θα ἰσχύει διάταξη εἰσφοράς C.T. 11, 1, 20 (385) C. 10, 16, 7 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 26).

τους²⁷⁶ ἐπειδήπερ ὁ τῶν δημοσίων λόγος καὶ στρατιώταις καὶ ιδιώταις καὶ αὐτοῖς τε τοῖς ἱεροῖς καὶ ὅλη τῇ πολιτείᾳ συμφέρων τε καὶ ἀναγκασιότατός ἐστιν²⁷⁷. Τότε αἶρεται ἡ ἀντίθεση μεταξύ ιδιωτικού καὶ δημοσίου συμφέροντος το δημόσιο συμφέρον ταυτίζεται με το συμφέρον των υπηκόων φθάνοντας μάλιστα ορισμένες φορές να προκρίνεται ισχυρότερο καὶ ἀπὸ αὐτό το συμφέρον του *fiscus*²⁷⁸, του τομέα εκείνου της κρατικής δραστηριότητας, όπου κατ' ἐξοχὴν ἐδράζεται το δημόσιο συμφέρον. Ἡ ταύτιση αὐτὴ ιδιωτικῶν καὶ δημοσίων συμφερόντων προκαλεῖ καὶ νομιμοποιεῖ τον παρεμβατισμὸ το κράτους, ἀκόμη καὶ στον ευρύτερο τομέα το ιδιωτικὸ δικαίου ἐνίοτε παραβιάζοντας καὶ βασικὲς ἀρχὲς της ατομικότητας το ἀνθρώπου.

Λέξεις-κλειδιά: Δημόσιο συμφέρον, Ιδιωτικό συμφέρον.

276. *De scientia*, 31. 15: ... ἰδιοπραγεῖν ἐν οἷς ἂν τύχοιεν τεταγμένοι ...

277. N. 17, 121, 35-5 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 23).

278. C.T. 10. 15. 2 (334): ... *potior apud nos privatorum causa est quam fisci tutela* C.T. 10. 15. 1 (313/6) C. 2. 8. 3.

ZUSAMMENFASSUNG

DIMITRA P. KARABOULA: *Ex iustis et legitimis causis*

Jede Gesellschaft bildet ihren eigenen Massstab für ihr Recht-Sein und formt danach ihre eigenen Wertvorstellungen. In ihrer alltäglichen Erfahrung gilt für wahr, was diese Gesellschaft, nämlich die Mehrheit und daher die massgebende politische Gruppe in ihr, für wahr hält und daher für verpflichtend erklärt. Daher ist für sie jeweils Recht, was sie festsetzt, und damit eben, weil sie es für wahr hält, das Rechte. In der Spätantike wurde die Monarchie unter gewissen Voraussetzungen als die beste Staatsform dargestellt, wobei die gute Gesinnung der Herrscher für ihre Untertanen und ihre tätige Fürsorge die beiden Grundlagen der Rechtfertigung der Monarchie sind. Aufgabe des Kaisers ist es, die Staatsordnung bzw. die Lebensordnung so zu gestalten, dass die ihm von Gott anvertraute Gemeinschaft der Menschen ihre Vollendung erfährt (καλῶς βιοῖ). Die beste Ordnung ist also nur dann wirksam, wenn eine Autorität besteht, die sie einhält und sich auf Gebieten betätigt, wie der Rechtsschöpfung, der Rechtsprechung, der Besteuerung, der sozialen Fürsorge, dem Schutz der Kirche und des rechten Glaubens. Durch richtiges Handeln in einer konkreten Lage versteht der wahre Staatsmann, die Zeit zu ergreifen und sich darauf zu beschränken, das Mögliche zu erreichen. Nur im Rahmen dieses Menschenmöglichen erscheint staatsmännisches Tun sinnvoll, wobei im politischen Lebensbereich keine übermässigen Ansprüche gestellt, keine unnötigen Opfer gefordert und keine verkehrten Anordnungen getroffen werden sollen. Erstrebt wird ein Zusammenwirken der Gemeinschaft der Bürger und des Kaisers im Interesse des Staates, wobei die Unerlässlichkeit der Teilnahme des Kaisers an dem politischen Leben durch dessen vorausschauende Vorsorge für seine Untertanen gerechtfertigt wird.

Obwohl in den rechtspolitischen Erwägungen, die der Kaiser seinen Gesetzen voranzustellen liebt, wir wiederholt den Gedanken finden, dass seine Gesetzgebung durch Nützlichkeitserwägungen ausschlaggebend beeinflusst sei, wird in diesem Staat nicht gleichmässig für das Interesse aller gesorgt. Man schliesst daraus, dass die status und ordo rechtliche Stellung, die körperliche Integrität und die persönliche Bewegungsfreiheit wichtige Rechtspositionen sind, in die der Staat ausschliesslich *ex iustis et legitimis causis* eingreifen darf, sei es strafend, sei es mit der Anordnung von Steuern, von Dienstleistungen, von sonstigen öffentlichen Lasten oder auf andere Weise.

Die Politik ergibt sich als eine Kombination historischer, juristischer und soziologischer Deutung, obwohl der Staat als Schöpfung des Rechts erscheint.

An die Stelle des Gerechten tritt demnach als rechtfertigendes Prinzip des politischen Handelns das Nützliche. Was die gegenwärtige Lage entsprechend ihrer historischer Notwendigkeit als nützlich herausfordert, ist das Gerechte. Die gegebene Ordnung darf auf keinen Fall erschüttert werden. Eutaxia ergibt sich als das Setzen und Einhalten einer Ordnung welche im Staat Nutzen und Sicherheit gewährleistet. In diesem Sinne haben die Quellen des 5. Jahrhunderts gezeigt, dass *publica utilitas* in den meisten Fällen nichts anderes als der Vorteil des absoluten staatlichen Regimentes oder die Interessen anderer öffentlicher Verbände ist, und dass sich der Widerstreit zwischen der *publica* und der *privata utilitas*, bzw. der Konflikt zwischen Staat und Untertan vorwiegend auf dem Gebiet der öffentlichen Fronten äussert.

Schlüsselwörter: Utilitas publica, Causa, Ius privatum, Ius publicum.